

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse :

Rédaction du „Droschak“

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՋՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Մ Ա Հ Ի Ա Ն Պ Ա Տ Ի Ժ

Տարածի կեդրոնական կոմիտեի վճռով՝
Օգոստոս 24-ին (հ. տ.), իթիկուան ժամը 1-ին, մահւան պատիի ենթարկեցաւ Մուշի Յ ա վ Ր ա ն գիւղին մէջ, Ս. Կարապետի նախկին միաբան, ԿԱՐԱՊԵՏ վարդապետ ԵՍԱՅԵԱՆ: Դատապարտուալը ծանօթ է այն գարշելի դերով, որ խաղաց 1874-ին վերջերը, Սասունի ջարդը թաղցնելու համար Միջագոյին քննիչ յանձնաժողովին առջեւ: Անկէ իվեր կառավարութեան պաշտօնէութեան մէջ կը մնար իբր լրտես-մատիչ:

ՄԵՆՔ ԵՒ ՄԵՐ ՀԵԿԱՌԱՎՈՐԴՆԵՐԸ

Մենք ասելով՝ հասկանում ենք ոչ միայն դաշնակցականներին, այլ առհասարակ բոլոր համոզած հայ յեղափոխականներին, այսինքն այն ամէնքին, որոնք անհրաժեշտ են համարում անհաշտ կռիւ մղել թիւրք կառավարութեան դէմ:

Ովքե՞ր են մեր հակառակորդները:

Նրանք բոլորը, որոնք մեզ հետ չեն:

Բոլոր ազգային դատին դաւաճանողները, բոլոր Օրմանեանները և Արթին փաշաները, որոնք ուզում են թիւրք ոստիկանութեան քմահաճոյքից կախած հարց չինել մեր դատը, որ մեր հայրերն ու եղբայրները այնքան ճիգերով ու այնքան զոհերով յաջողեցրին վերջապէս դարձնել միջագոյին, համաշխարհային խնդիր:

Բոլոր անապրեքները, հայ ազգի բոլոր մայրուորացիները և ամէնից առաջ մեր հարուստ գասակարգի ներկայացուցիչները. այն ամէնքը, որոնք խորասուզած իրենց անձնական գործերի մէջ, թքում են այն ժողովրդի վրայ, որ ծնել է նրանց, որ կերակրում է նրանց և որ յիմարաբար յաճախ պատիւներ է տալիս նրանց:

Բոլոր թերահաւատները, բոլոր սկէպտիկները, որոնք պահանջում են, որ հայերը ձեռները ծալած նստեն, մինչև իրենք վճռեն, թէ ո՞ր ոտքով պէտք է մտնել ազատութեան տաճարը՝ աջ թէ ձախ:

Բոլոր այն պոռոտախօսները, որոնք մի ժամանակ, երբ մօ գ ա էր յեղափոխական լինելը, սնւում էին յեղափոխութեան նիւթական ու բարոյական փշրանք-

ներով, բայց այժմ, երբ անցել է այդ մօ գ ա ն, ոռնոց են բարձրացրել հին ու նոր ճշմարիտ յեղափոխականների դէմ, ազգի թշնամի յայտարարելով նրանց:

Վերջապէս բոլոր կեղծ յեղափոխականները, այսինքն այն խաչագողները, որոնք շահագործում են յեղափոխական անունը ամէն տեսակ հակայեղափոխական նպատակներով, և այն միամիտները, որոնք հաւատում են այդ խաչագողներին և կարծում են, թէ յեղափոխական լինելու համար բաւական է դէմ չլինել, որ մեր թողնե՞րի թողնե՞րը կռիւ մղեն թիւրք կառավարութեան դէմ:

Դրանք են մեր հակառակորդները, որոնց ասելով՝ ճշմարիտ յեղափոխականները ամէնալաւ դէպքում ազգամիտս Դօն-Քիշօտներ են:

Սակայն ինչո՞ւմ է մեր Դօն-Քիշօտութիւնը և մեր հակառակորդների ազգաշահ քաղաքագիտութիւնը, խելօքութիւնը, շրջահայեցութիւնը:

Վերցնենք առաջ Արման Արթինեան կուսակցութիւնը:

Ի՞նչ է նրա ծրագիրը:

Հաշտել թիւրք կառավարութեան հետ, որպէսզի նա բարւոյի մեր վիճակը: Դադարել կռիւն ու ձեռք վերցնել Եւրօպայից, որպէսզի թիւրք կառավարութիւնը հաշտի մեզ հետ:

Մեր վիճակի բարւոյութիւնը, պնդում ենք մենք, կայանում է ամէնից առաջ թիւրք ուժի մի վերացման մէջ: Միամտութիւն է ուրեմն սպասել այդ բարւոյութիւնը այդ նոյն ուժի մի ներկայացուցիչներից և պաշտպաններից: Մեզնից է միայն կախած մեր վիճակի փոփոխութիւնը, որովհետև մեր կռիւն է միակ միջոցը, որով կարող ենք ստիպել Եւրօպային իրագործել տալ մեր անկախութեան ծրագիրը:

Ո՞ր ծրագիրն է աւելի ազգօգուտ, այն, որի քարոզչներին հայաջինջ Արդիւ Համիդ վարձատրում է շքանշաններով, թէ այն, որի գործադրողներին նա բարձրացնում է կախաղան:

Ո՞ր ծրագիրն է գործնական. մե՞ր, յեղափոխական կռիւ՞ ծրագիրը, որ հաշտութեան ցանկութիւն է զարթեցնում սուլթանի մէջ, թէ՞ Օրմանեանի հաշտութեան ծրագիրը, որի առաջին խախտողը եղաւ ինքը Օրմանեան, որովհետև, չնայելով իր մէջքի ամբողջ ճկունութեան և իր կաշու զարմանալի հաստութեան, ստիպւած տեսաւ իրեն հրաժարական տալ, այսինքն դիմել մի բողոքի միջոցի, որ յատուկ է կռիւ քարոզողներին:

Ինչքան էլ առերես լինէր այդ հրաժարականը, ինչքան էլ վճռվելու լիարժեք լինէր նրա լուծումը, մի բան պարզ է.— Օրմանեան իր հրաժարականով խոստովանեց հրապարակաւ, որ բոլոր իր շողորորթութիւնները, բոլոր իր ստորութիւնները թագակիր աւազակի առաջ՝ իզուր են անցել իսկ սուլթանն իր իրաւէով ապացուցեց, որ բողոքը միակ միջոցն է այդ գահակալ գամփուից գէթ մի աննշան «մազ պոկելու» համար:

Սկէպտիկների մասին չ'արժի երկար խօսել, բոլոր ազգերի սկէպտիկների յատկութիւնն է անվերջ փիլիսոփայութիւններ անել աջ կամ ձախ ոտքի առաւելութիւնների մասին մինչև այն օրը, երբ ժողովուրդը, լսելով յեղափոխականներին, երկու ոտքով կը ցատկի ազատութեան տաճարը:

Տեսնենք ի՞նչ են ասում մեր բուրժուա հակառակորդները և պոռոտախօս քննադատները:

Դուք, ասում են նրանք, սկսեցիք յեղափոխութիւնը այն ժամանակ, երբ ազգը դեռ պատրաստ չէր, զինւած չէր: Կարծէք թէ՝ յեղափոխութիւնից առաջ այդ պարոնների միակ հոգսը ժողովուրդը զինելն էր: Կարծէք հէնց իրենց, այդ անտարբեր բուրժուաների և անգործ պոռոտախօսների մեղքը չէ, որ յեղափոխականները չեն կարողացել երբեք հասցնել ժողովրդին այնքան զէնք, որքան իրենք կը ցանկանային: Ո՞վ էր յեղափոխականներից գործ պահանջում՝ նախ քան զէնքի համար փող տալը. ո՞վ է նոյն իսկ այժմ ամէն կերպ կաշկանդում յեղափոխականների գործունէութիւնը այդ կողմից, եթէ ոչ հէնց այդ ազգուրաց բուրժուաները և այդ զաւակ զօյլի լն երը:

Պատրւակներ, անվերջ պատրւակներ ոչինչ չանելու և մեղադրանքներ, անմիտ մեղադրանքներ մի բան անողների դէմ, — ահա այդ պարոնների ամբողջ ծրագիրը: Այլապէս, ինչպէս բացատրել նրանց վերաբերմունքը դէպի հայ սովետները և որբերը: Այդտեղ էլ հօջի՞ կարելի պատրւակ բերել հայեացքների տարբերութիւնը:

Ո՞րտեղ են ձեր հաւաքած ու տւած միլիոնները այդ նպատակով, մեծախօս բուրժուաներ և բուրժուաներին փառաբանող գրչակներ. ո՞րտեղ է ձեր ազգաշահ գործունէութիւնը մեր ազգամիտ գործունէութեան հանդէպ, մաքսաւորներ և փարիսեցիներ. ո՞րտեղ է ձեր գործնական, ձեր խելացի, ձեր քաղաքագիտական ծրագիրը, հանճարեղ ուղեցոյցներ, որ ասպարէզ էք գալիս միայն այն ժամանակ, երբ շրջում է սայլը և միայն նրա համար, որ գովէք մեր առաջ ուրիշ անարգ և անպէտք կամ անյայտ ու անփորձ ճանապարհների առաւելութիւնները, փոխանակ օգնելու մեզ բարձրացնել սայլը և մղել նրան աւելի առաջ:

Բայց անցնենք մեր ամէնատարօրինակ հակառակորդներին, նրանց, որոնք իրենց այնպէս են անւանում, ինչպէս և մենք մեզ — յեղափոխականներ. նրանց, որոնք յեղափոխական դրօշի տակ գաղափարական մաքսանեն:

գութեամբ են պարագում կամ որոնք յիմարաբար օգնում են այդ մագսաններին:

Մենք շատ թոյլ ենք, ասում են դրանք. մենք ոչինչ չենք կարող անել առանց Եւրօպայի, իսկ Եւրօպայի շահերը այժմ նպաստաւոր չեն մեր դատին: Հետևաբար պէտք է դադարեցնել կռիւը և պատրաստել կուելու նպաստաւոր պայմաններում:

Մենք թոյլ ենք, ասում ենք մենք, բայց կարող ենք շատ ուժեղ լինել — այնքան ուժեղ իհարկէ, որքան ընդունակ է լինել մի փոքր ազգ, — եթէ անենք բոլորս այն, ինչ որ պարտական ենք: Մեր ուժից վեր էր միթէ մեծ քանակութեամբ զէնք մտցնել թիւրքաց Հայաստան. մեր ուժից վեր էր տալ ժողովրդի կուռղ մասին այնքան նիւթական միջոց, որքան անհրաժեշտ էր: Ոչ: Ուրեմն չխօսենք մեր թուլութեան մասին, այլ կուենք նրա դէմ:

Ինչ վերաբերում է Եւրօպային, նրա շահերը այնքան փոփոխական են և քաղաքական մեծ դէպքերը այնքան անսպասելի են յառաջ գալիս ու երբեմն այնպիսի չնչին առիթներով, որ մենք իրաւունք ունենք ամէն րոպէ յուսալ քաղաքական անակնկալների և պէտք է միշտ պատրաստ լինենք այդ րոպէների համար: Ո՞վ կարող է որոշել թէ ե՞րբ, ո՞ր թւին կը հասնի և որքան երկար, որքան ամիս, որքան շաբաթ կը տևի այն մոմէնտը, որի ընթացքում եւրօպական շահերը այնպէս դասաւորւած ու խմբակցւած կը լինեն, որ մեր ազատութիւնը նպաստաւոր լինի զօրաւորագոյն կողմին: Հետևաբար անստուգիւն է հանգցնել այժմ հայ ժողովրդի մէջ յեղափոխական կրակը, որ այնքան դժարութեամբ վառել է նրա մէջ գործիչների մի ամբողջ սերունդ:

Պէտք է մի անգամ ընդմիշտ հասկանալ, որ «արցունք սրբող ժանդարմներ» չկան և Եւրօպան ոչինչ չի տալ Հայաստանին առանց հայի կուռի, հէնց այնպէս հայ յիսաղաղ յեղափոխականների՝ «սիրուն աչքերի խաթեր»։ Հետևաբար հայ ժողովուրդը պէտք է յեղափոխական լինի այն վայրկեանին, երբ պայմանները մեզ նպաստաւոր լինեն, ուրեմն ամէն րոպէ, որովհետև, կրկնում ենք, անորոշ է այդ վայրկեանը: Իսկ յեղափոխութիւն յառաջ բերելը խորտիկ պատրաստել չէ. եթէ մի անգամ դադարի կռիւը և ազգի մէջ մեռնի յեղափոխական տրամադրութիւնը, այնուհետև երբ ուզենանք յեղափոխութիւն սկսել, պէտք է սկսենք այբուբենից, որովհետև այն ժամանակ չենք ունենալ կուռղներ, չենք ունենալ կազմակերպւած մի սերունդ, որ ընդունակ լինի իր կեանքը զոհել գաղափարի համար:

Յեղափոխութիւնը ողբերգութիւն է, այո, բայց այնպիսի ողբերգութիւն, որ անտրակտներ, ընդմիջումներ չունի: Երբ գործողութիւնը դադարում է, նա վերջանում է, և երբ գործողութիւնը սկսւելու է, նա սկսւում է ամէնասկզբից, կրկնելով միշտ կուռի բոլոր ծանր

Ֆազիսները: Միայն խաչագողները կարող են ուրանալ այդ ճշմարտութիւնը և միայն դարձաւ և չարի ծառից՝ դեռ չճաշակած միամիտները կարող են կարծել, թէ բաւական է անհրաժեշտ րոպէին ասել. «Եղիցի յեղափոխութիւն», որպէսզի յանկարծ այնպիսի յեղափոխութիւն սկսի հայ ազգը, որ զարմացնի ամբողջ աշխարհը:

Եթէ հայերը կուող չլինեն այսօր, չեն կարող կուել և վաղը:

Բայց կուիւր ոչ միայն անհրաժեշտ է. նա նոյնիսկ անխուսափելի է: Ի՞նչպէս զինել և զինավարժել ժողովուրդը առանց կուի մի երկրում, ուր քրիստոնեաներին արգելած է զէնք կրել:

Եւ մենք կուում ենք, որքան մեզ ներում են մեր նիւթական ու բարոյական միջոցները, և մեր հակառակորդները, որ այնքան շատ են խօսում հայերիս թուլութեան մասին, շատ աւելի արդիւնաւոր և պատաւոր գործ կատարած կը լինէին, եթէ գային մեզ հետ կռուելու, փոխանակ կուելու մեր դէմ:

Սուլթանին անախորժ կը լինի այդ, իհարկէ, բայց հէնց այդ ամէնալաւ ապացոյցն է, որ ազգը կ'օգուի միայն դրանից:

Կ Ա Ն Ա Ղ Ա Ն Ի Ց Ա Ռ Ա Ջ

ԱՐԱՄ ԱՐԱՄՅԱՆԻ ՆԱԽԱԿ

Ահա այն նամակը, որ Արամ Արամիանը, իր ձեռքակալութիւնից քիչ յետոյ, գրել է բանտից սահմանազღլի մեր կօմիտէներէ մէկին: Տպագրում ենք առանց փոփոխման, բաց թողնելով մի քանի անուններ միայն:

Կարինի բանտը, 30 յուլիս 1896

Ձերբակալելու օրիցս ճիշդ մի ամիս յետոյ, յուլիս 2-ին ես վերջապէս մի կերպ ձեռք քցեցի մատիտի մի կտոր, և ահա շտապում եմ գրել ձեզ: Շտապում եմ ասի՝ որովհետեւ կարող է պատահել, որ այս ժամը, կամ րոպէն ինձ համար վերջինը լինի... Բայց սաստիկ պաշարած է միտքս, հազար ու մի հոգսեր, ընկերների մաշող կարօտը, անցեալ քաղցր յիշատակները և այլն, խառնիխուռն տակնուվրայ են անում՝ յիշողութիւններս:

Գանկումս կատարեալ փոթորիկ է տիրում... Երեւակայեցէք մի րոպէ թրքական բանտ, հաղորդակցութիւնից զուրկ վիճակ, բացարձակ առանձնութիւն և այնուհետեւ ձեզ հասկանալի կը լինի հոգեկան այն դրութիւնը, որի մէջ գտնուում եմ ներկայումս: Այնուամենայնիւ ներքին մի սփոփանք, մի քաղցր մխիթարութիւն, իբրեւ պահպան հրեշտակ, շարունակ անբաժան է ինձանից: Իմ վիճակի ծանրութիւնը ինձ չի ընկճում, միայն նրա համար, որ ես գիտակցաբար ընտրել էի հասարակական գործունէութեան այնպիսի ասպարէզ, որտեղ իւրաքանչիւր րոպէն պատում էր ինձ բանտ կամ կախաղան և կամ՝ «մահառիթ սպանիչ գնդակը»: Ես ցաւում եմ, սրտանց ցաւում, որ բախտը շուտ զօրեց ինձ փշոտ ճանապարհներից, որոնց մէջ բորիկ ոտներով

ման գալ սիրելի էր ինձ, որոնց մէջ դեռ երկար, մինչև վերջին շունչս կամենում էի տանջել քանի չարչարող հայ ժողովրդի համար չի ծագել նոր կեանքի նոր առաւօտ: Մուրազս մնաց անկատար: Երկինքը զօրեց ինձ հրացանը ձեռիս կուի դաշտում ընկնելու բախտաւորութիւնից: Յիշում էք, թանկագին Աբրոյի վախճանի մասին ձեզ գրելիս, ընկերներիս և ինձ համար ինչ էի ցանկանում...

Պատմելուց առաջ՝ թէ ի՞նչ պատահեց ինձ, ասեմ՝ թէ որտեղ եմ գտնուում:

Խեղճ գիւղացու քրքրած տարազով նստած եմ Վարինի կեդրոնական բանտի ստորայարկ փոքրիկ խցիկներից միի մէջ, որ կոչւում է Փօլիս: Այսպիսի տեղ զնում են այն մարդկանց, որոնց հարկաւոր է տանջել խոստովանեցնելու համար: Ուղիղ քսան օր է որ այստեղ եմ: Դրանից առաջ, 10 օրի չափ վզիս մի երկար շղթայ անցկացրած՝ շան պէս կապել էին, նստացնելով մի ուրիշ տեղ, թաց գետնի վրայ: Խցիկը, որի մէջ եմ, ոչ մի տեղից լոյս չի ընդունում: Միայն դռան վրայ կայ մի փոքրիկ ծակ, որ բացւած է մի մութ միջանցքի մէջ, խցի երկարութիւնը 1 1/2 մետր է, լայնութիւնը 1, բարձրութիւնը 1 1/2: Խոնաւութիւնից օդը չափազանց ճնշող է. խոտի մի փոքրիկ կտոր, ջրի մի աման, մի հատ թիթեղէ ճրագաման — ահա այն բոլորը, որոնցից կազմւած է խցիկիս կահ-կարասիքը: Իբրեւ մի առանձին շնորհ՝ թոյլ են տւել գիշեր ու ցերեկ վառ պահել ճրագը, որի արձակած ծուխը աւելի հեղձուցիչ է դարձնում օդը: Դուռը միշտ փակ է: Բնական կարիքների համար 1-2 րոպէով դուրս են տանում 24 ժամում երկու անգամ, առանց թողնելու, որ մէկի երեսը տեսնեմ: Հայհոյանքի չափ չկայ: Այժմ զգում եմ՝ թէ բանտարկւողների համար ինչ մեծ բարիք կարող է համարուել մարդասէր, քաղցրաբարոյ և քիչ թէ շատ կրթւած մէկի բանտապահ նշանակելը: Ինչե՞ր ասէք, որ չեն թափում խեղճ բանտարկեալների գլխին, մանաւանդ քաղաքական յանցանքով նստածների գլխին:

Ինչ որ է՝ այս վիճակում դարձեալ մի մխիթարութիւն ունեմ. կողքիս դրացին Ա...ցի Գ... է: Լաւ է. գաղտնի խօսակցում ենք և մխիթարում միմեանց: Դրսի հայ բանտարկեալների հետ էլ սկսել ենք գաղտնի հաղորդակցութիւն, այնպէս որ հնար ունենք օրական 1-2 անգամ տոմսակներ փոխանակելու: Ի՞նչ էք ասում, բարեբախտութիւն չէ: Ամիսը լրանում է և դեռ այստեղ ենք. թէ երբ դուրս կը հանեն բանտարկեալների մէջ, այդ միայն ալաճը գիտէ, այն ալաճը, որի շնքին փաթածել ամէն բարի և չար սիրում են հաւատացեալ մարդիկ: Իմ նախորդ նամակներից ձեզ յայտնի է, որ տեղի ունեցած իրազեկ մատնութիւնների շնորհիւ Խան-Արազում սկսւել էին խիստ խուզարկութիւններ. լաւ ապագայ չէին գուշակում, և հէնց դրա համար էլ գրել էի վերջին նամակներումս, յիշում էք, «գուցէ սա լինի մեր վերջին նամակը» խօսքերը: Դժոժ, բախտաբար այդպէս էլ եղաւ: Իսկ առաջ քան ձերբակալելս, կարինում բռնուում է իմ մի նամակը, և նամակատարս ճշդիւ յայտնում է, թէ ո՞րտեղից և ո՞ւմից է վերցրել նամակը և թէ որի՞ն պիտի տայ: Այս յայտնութեան վրայ կառավարութիւնը իսկոյն ձերբակալում է նամակի հասցէով — Ա...ցի Գ...-ին և հեռագրով հրաման է ուղարկում Հասան-Գալէի գայ-

մագամին անմիջապես գնալ և խուզարկել Բէ Ե օ փ Ր Ի-
ք Ե օ յ ի ասւած գիւղը . . .

Դժբախտութիւնը նրանումն է եղել, որ տանողը
ուղարկողի և ստացողի անունները յայտնել է ճշգիւ
իհարկէ իր անձը ազատելու համար:

Յուլիսի 2-ին, երեքշաբթի օրը, բոլորովին հանգիստ
նստած տանը, Բ Ե օ փ Ր Ի-ք Ե օ յ ու մ, մենք ձեր հաս-
ցէին նամակներ էինք գրում: Առաւօտից ի վեր թէև
Ալայ-բէկը յղորսերտարանների խմբով, թուով 40-50
ձիաւոր, եկել էին գիւղ, բայց գիւղացիք վստահացնում
էին, որ դրանք ոչ մի առանձին նպատակով չեն եկած
և շուտով կը գնան. ես էլ «արիւնէին» շտապում էի
վերջացնել նամակներս: Յանկարծ մտնում է գիւղ
գայմագամը 8-10 ձիաւորներով՝ առաջինները արգէն
շրջապատում են գիւղը: Ինձ լուր տւին այն ժամանակ,
երբ թէ կտուրները, թէ գիւղի բոլորտիքը և թէ փո-
ղոցները պահպան զօրքերով բռնւած էին: Ես, իհարկէ,
ընդհատեցի գրութիւնս, նամակների ծրարը պահեցի և
ինքս կամեցայ դուրս գալ փողոց, գոնէ այնտեղ բռնու-
լու համար:

Տան տէրերը և կանայք լալով աղաչում էին, որ դուրս
չգամ. ասում էին՝ տները չեն խուզարկելու, հանգերը
պիտի խուզարկեն. այս և այլն առարկութիւնները ինձ
արգելեցին ուղղակի. ես պահեցայ տանը մի անկիւնում:
մօտիս փոքրիկ տարածանակը 5 փամփուշտներով յանձ-
նած լինելով, բոլորովին անզէն էի. ասենք զէնք լինէր
էլ՝ տան մէջ արձակելը կարող էր շատ աղետաբեր
լինել տանեցիների համար: Ոչ ոք տեղեկութիւն չունէր
թէ նամակը բռնւած է և թէ նամակների ցուցմունքով
ամէնից առաջ այդ տունը պիտի խուզարկէի: Յանկարծ
ներս թափւեցին մի 15-20 հոգի զինեալ արջեր և
սկսեցին հայհոյելով խուզարկել տունը: Այլևս հաս-
կանալի է. ինձ հանեցին դուրս և թեւերս կապած տա-
րան գայմագամի ներկայութեան: Որքան զզւելի, նոյն-
քան ծիծաղելի էր այդ անասունների ունեցած քէֆը:
Ինձ հետ ձերբակալեցին տանուտէրին և մի ուրիշ երի-
տասարդի՝ տարբեր պատճառով: Այս էլ ասեմ, որ մի
շաբաթ դրանից առաջ, նոյն գիւղում, արտի ջրի վրայ
կուում են երկու հոգի և մինը գնում է Հասան-Գալէ
և հակառակորդին պատժելու համար աջուձախ մատ-
նութիւններ է անում: Հէնց այս խիստ խուզարկութիւն-
ները սրա և ուրիշ մատնութիւնների հետեանք էր:
Ին է ինձանից բաւականացած խուզարկութիւնը դա-
դարեցրին և պէտք է ճանապարհ հանէին ինձ, մէկ էլ
տեսնեմ մի ուրիշ հայ էլ բերին:

Եղանք չորս հոգի. մեզ կապեցին իրար և խառնե-
ցին առաջ: Ինձ մօտ եղած 38 ոսկի գումարը քամարիս
մէջ առանձնապէս պահել էի թագ կացած տեղումս:
2գիտեմ՝ գտան զինւորները և վերցրին թէ ոչ, դեռ
գիւղից դուրս չեկած ք. . . .-ին մի կերպ լուր ուղար-
կեցի այդ մասին. գուցէ յաջողի նրան տիրանալ այդ
գումարին: 2օրրորդ ձերբակալւածի մօտ էլ 4 1/2 ոսկի
կայ եղել քսակում. բռնող ոստիկանը, ընդունւած սո-
վորութեան համաձայն, իւրացրել էր, ինչ որ գայմա-
գամի ներկայութեանը ուրացաւ: Ինչ արած:

Յուզիչ էր Բէօփրի-քէօյի դուրս գալը. անկասկած մեր
վերջին հայեացքը գիւղի վրայ՝ թափանցում էր գիւ-

ղացիների սիրտը և յուզում նրանց զգացումները:
Եղան թերևս մարդիկ, որոնց մաքից անցկացաւ ուժով
մեզ ազատել, բայց այն փաստը, որ դրանով ամբողջ
գիւղը սրի և կրակի ճարակ կը դառնար, նրանց ակա-
մայ ետ էր կանգնեցնում: Մեր խմբի տղերքն էլ վաղ
առաւօտից անզէն ցրւած գիւղացիների հետ հանգերը,
բոլորովին անտեղեկ էին եղած անցուղարձից:

Վերջապէս այդ օրը երեկոյեան ժամը 6-ին մեզ
հասցրին Հասան-Գալէի բանտը: Սաստիկ յոգնած էինք.
մտրակի և «ղոնտաղի» հարւածների հետքերը կապոյտ
ակոսներով երևում էին իմ և միւսների մարմինների վրայ:

... Առաջին հարց ու փորձին ես ասացի, որ պարսկա-
սանցի եմ, Թաւրիզ քաղաքից, անունս՝ Աշոտ Պետրոսեան:

Առաջին գիշեր Հասան-Գալէի բանտում անցկացնե-
լուց յետոյ՝ հետեւեալ օրը 25 հեծեալ զինւորներով
մեզ ճանապարհ հանեցին Կարին, հետիոտն, կէս օրւայ
սաստիկ տաքին: Մարդավայել վարմունք մի՞թէ կարելի
է սպասել դրանցից: Ձիաների արագ քայլերի հետ
ամբողջ ժամանակ մեզ չարչարելուց յետոյ, վերջապէս
երեկոյեան ժամը 6-ին 25 ձիաւորով հանդիսաւորա-
պէս մուտք գործել տւին քաղաք: Պէտք էր տեսնել
թէ ինչ ցնծութիւն և գազանային հրճանք նշմարելի
էր այդ ողորմելիների երեսին. կարծես Կարսի ամբու-
թիւնները գրաւած՝ յաղթական փառքով յետ էին
դառնում:

Փողոցները լի էին միմիայն թիւրք հանդիսատեսներով:

Մեզ առաջինը ներկայացրին նահանգապետին, որի
մօտ իմիջի այլոց նկատեցի և մեր տխրալիշատակ Ագ-
րայէլին¹⁾: Պինդ բանտի ճունչող դռները բացեցին
մեր առաջ և այնուհետեւ այլևս իրար երես չենք տե-
սել: Այս բոլորը մի կողմ, ես սաստիկ ջարդւած էի,
ոտներս ուռել և կաշի էին թողել տրեխների վա-
տութեան պատճառով: Ոտներիս թթամատների եղունկ-
ները պոկ եկած. մնացածներն էլ մինչև օրս ցաւում
են: Ամառւայ բարակ շորերի մէջ, բոլորովին քրտնած,
եւ այդ գիշերը քնել անգամ չկարողացայ: Բանտա-
պահս, մի կատարեալ ցածիանոս հրէշ, շղթան պարա-
նոցս անցնելիս՝ էլ հայհոյանք չմնաց որ չթափեց գլխիս
մի քանի ուժգին ապտակների հետ: Ինչ արած, ես
միայն իմ բախտն էի անիծում... Հետեւեալ գիշեր ար-
գէն տարան ինձ ոստիկանապետի մօտ հարցաքննութեան:
Այնտեղ էր Ագրայէլը — այդ օձ արարածը — այնտեղ
էին և Կարինի յայտնի ոստիկանները: Պատասխանելով
հարցերին՝ ես ասացի որ անունս Աշոտ Պետրոսեան է,
Թաւրիզեցի եմ, գնում եմ, ս. Կարապետ ուխտի. հազիւ
մի օրւայ եկած եմ եղել Բէօփրի-քէօյի, որ պատահ-
մամբ եմ գտնւել տան մէջ, որ անցագիրս կոր-
ցրած լինելու պատճառով «ղաջաղ»²⁾ անցել եմ սահմանը
Բէօփրի-քէօյի վրայից, որ գրել կարգաւ չգիտեմ և
այլն և այլն: Հատ կանոնաւոր: Եթէ Ագրայէլը չլինէր,
ներքէ ինձ չէին ճանաչի. երեւակայեցէք ամէնից շատ
ինձ տեսող ոստիկան Ալին ինձ ընդունեց Ղարա-Մե-
լիքի հետ եկած ջահէլ ռուսաստանցիներից միսի տեղ:
Յանկարծ Ագրայիլ ասւած թղուկը ինչ որ փսփսաց
քօփսէրի ականջին և ահա փոխեց տեսարանը:

— Դու Արամ Արամեանը չե՞ս, հարց տւին:

Ես ուրացայ:

1) Դաւաճան Տիգրան Գեորգեան խնուսցի, այժմ ոստիկան:

Այնուհետև արդէն դիմեցին զօրեղ միջոցի: Երեք անգամայ ընդհատուածներով մտրակի մօտ 50-60 հար-
ւած տեղացիներ կանակիս վրայ և ես վերջապէս նկա-
տելով, որ ուրանալը բոլորովին զուր պիտի լինի, ինձ
ճանաչողները բազմաթիւ, կարող են հաստատելու հա-
մար մինչև անգամ քաղաքի մէջ էլ ման ածել, Ազ-
րայէլի Պոլս Արամը չե՞ս, ինձ չես ճանաչու՞մ: Թա-
փած խօսքերից մանաւանդ լինե՞լ է, խոստովանեցի
Արամը լինելս, և այնուհետև սկսեց բուն հարցա-
քննութիւնը: Ես համարեա ուշաթափ ընկայ մի աթոռի
վրայ և թէև խնդրեցի, որ քննութիւնը յաջորդ օրան
թողնեն, լսող չեղաւ: Ինձ համար վերին աստիճանի
ծանր և ճշող էր այն հանգամանքը որ ես գատուում
էի իմ երեկւայ ընկերոջ առաջ. երեկւայ յեղափոխա-
կան Ազրայէլը, ոստիկան քովսէրի փայլուն համազգեստի
մէջ, դաւաճանելով ամէնահասարակ պարտականութիւն-
ներին, ամէն միջոց գործ էր դնում բանալու մեր քոլոր
գաղտնիքները: Իբրև գործին ծանօթ անձնաւորութիւն,
նրա առած հարցերը քիչ էր մնում ինձ դնելն անել
գրութեան մէջ: Որտեղ եմ եղել մինչև բռնած օրս,
և որոնց ճանաչել եմ՝ Վովկասում, որոնց Բասենում,
որոնց Վարինում: Ո՞վքեր են ընկերներս. Վերեկցեանին
ինչի՞ եմ սպանել և այլն: — Ահա հարցեր, որոնց
շուրջը դառնում էին մնացեալները և որոնց համար
երկու անգամ նորից մտրակի հարւածներ տեղացիներ
ինձ վրայ: Մի քանի գիշեր տեղի ունեցող հարցաքննու-
թիւնների ժամանակ ես յայտնեցի որ ես Արամն եմ,
Վերեկցեանի սպանողը՝ անձնական պատճառներով, որ
նամակը իմս է, որ Թաթուլ իմ կեղծ անունն է, որ
Վովկասում ոչ որի չեմ ճանաչում, բացի փախստական
կարներէի Փնջոյեան եղբայրներից, որ ես յեղափոխական
եմ, անդամ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որ այդ կազմա-
կերպութեան կեդրոնը Վիեննա է, օրգանը Պրոչակ՝,
որի նպատակն է... (ճիշդ ինչպէս ծրագրում կայ), որ
ես այդ կազմակերպութեան անունից գալիս էի յեղա-
փոխական գործերի համար, որ Դաշնակցութեան ծա-
նօթացել եմ Վիեննայից եկած Յովակիմեան Մուրատ
անուն մէկի միջոցաւ, որ ուրիշ ընկերներ չունեմ հետս,
որ առաջին անգամ լինելով՝ ոտք եմ դրել այս հողը
և հենց երկրորդ օրում ձերբակալելի, որ Վարինում
և շրջակայքում ոչ որի չեմ ճանաչում, որ ինձ այս
ափը անցկացնողներն եղել են մի յոյն և երկու հայ
վալաքներ (մի ունէ անուն), որ դրանց երեք ոսկի վարձ
եմ տւել և այլն: Առհասարակ այնպիսի հարցեր,
որոնցից խոյս եմ տւել, չգիտեմ, չչեմ ճանաչում
ասելով շարունակ նամակը կարող էի ուրանալ, բայց
մտածեցի, որ դա առիթ էր լինէր նոր ձերբակալու-
թիւնների և մերկացումների, աւելի լաւ համարեցի ուղ-
ղակի ինձ վրայ վերցնել շատ բան:

Գործը այժմ փոխադրւած է ոստիկանութիւնից նախ-
նական դատարան, երկու անգամ էլ այդտեղ հար-
ցաքննեցին ինձ և դեռ չի վերջացել:

Այստեղ արդէն աւելի համարձակ և կանոնաւոր
գրի յեղափոխութեան նպատակի, միջոցների և պատ-
ճառների վերաբերեալ խնդիրները: Մեղադրում են
ինձ, որ իբր թէ 150 հոգով անցել եմ այս կողմը,
որ Շաբիր փաշային սպանելու համար խնուս եմ գնա-
ցել և այլն: Ես իհարկէ բոլորովին հերքեցի Հարցեր
աւին նաև ինչ որ վանեցի Ատոմի, կարներէի Արշակի,

Սերտարի, ժշեցի Մեղրոնի, Ասատուր Յովոյի և այլոց
մասին: Ես ասացի որ ոչ մէկին չեմ ճանաչում:

Ինչպէս երևում է Խնուսից էլ մատնութիւններ ե-
ղել են մեր մասին:

Հաւանաբար 2-3 ամսից կըտան մեր վճիռը: Ենթա-
դրում եմ, որ ես կախաղանի կամ 101 տարւայ բան-
տարգելութեան կ'ենթարկւեմ: Ոչինչ: Կամք Յեղափո-
խութեան օրհնեալ լինի... Առայժմ շտապեցէք
փող հասցնել մեզ, որովհետև ապրուստի և ան-
միջական կարիքների համար փող չունենք. հաւանական
է, որ քիչ փողով անմեղները ազատւեն, ինձ էլ, ջահնամ
ու գեօու, ինչ ուզում են թող անեն: Վերեկցեանի գործը
դատարանում փոխեցի, որպէսզի քաղաքական յանցանք
դառնայ բոլորովին: Ասացի, որ այդ տէւօրը կատարել
է ուսաստանցի ծիրան Օքոյեանը և ես յանուն բա-
րեկամութեան և ուրիշ պատճառներով (այնտեղ ման
րաման է ասւած) ինձ վրայ առնելով փախել եմ...

Առհասարակ իմ քննութիւնների մէջ ես բռնել
եմ այսպիսի մեթոդ — կամ բոլորովին ուրանալ և կամ
անխուսափելի հարկի առջև տալ գոյութիւն չունեցող
կամ մեռած մարդկանց անուններ: Լուր են տալիս ինձ,
որ զանազան տեղերից, ինչպէս նաև Վանից նամակներ
են հասել. կարգադրեցի որ շուտով հասցնեն ձեր ձեռ-
քը, իսկ Աստուծոյ, շտապեցէք Հանդակն րտի և
Խան-Արազի համար մարդիկ ուղարկել. գործեր շա-
կան անելիք: Մեր վիշտը, տառապանքը կը կրկնա-
պատկւի, եթէ մեզնից յետոյ ոչ ոք լինի մեր տեղը
բռնող: Համարձակներից Մ... ազատ է, նա կը շա-
րունակէ պահպանել յարաբերութիւն մինչև յարմար
մինը ուղարկելներդ: Անտարակոյս գործերի և տիրող
գրութեան վերաբերմամբ մեզ էլ չէք զրկի տեղեկու-
թիւններից: Բանտային կեանքում թանկ արժեն դրանք:

Յուսակից ենք, որ շուտով պայթող շարժումներ կը-
գան բանտի խորքերում՝ դղողացնել և մեր սիրտը:
Այս, որքան անբախտ ենք. մի՞թէ անգութ երկինքը
այսպիսի կրիտիկական, այսպիսի ծանր ընդհանում, մեզ
պիտի քցէր թշնամու ճանկը:

Այսպէս ուրեմն, թանկագին ընկերներ և ընկերուհիներ,
երեւի մեզ վիճակած կը լինի շուտով մեր գաղափարների
համար կախաղանի վրայ տալ մեր վերջին ունեցածը
կամ մնայլ բանտում տանջել երկար, կը լինի՞ առիթ
նորից գրելու — այդ չգիտեմ... Մնա՞ք բարով, աւել
պակաս հալալ արէք: Կտակում ենք ձեզ մեր վրէժը
և այն գործը, որի համար մենք պատրաստ ենք կուել
մինչև վերջը: Վստահ եղէ՛ք, ձեր ընկերները ունեն բա-
րոյական արիութիւն համարձակ քայլերով դիմելու
դէպի կախաղան՝ որը անկասկած վաղ թէ ուշ մեր հե-
տեորդներին կը բարձրացնի դէպի ցանկալի վերածնու-
թիւն...

Այնպէ կարօտով համբուրում եմ բոլորիդ և ցան-
կանում յաջողութիւն ձեր գործին, ուժ ձեր բա-
զուկներին: Եթէ մի օր երկինք բաց աչքերով նւիրի
մեզ բախտաւորութիւն՝ տեսնելու մեր գաղափարների
յաղթանակը, կարմիր օրերում, զւարթ արշալուսին՝ մեզ
էլ յիշեցէք... Մահկանացուների մէջ մեզ կը համա-
րենք ամենաերջանիկը:

ԹԱԹՈՒԼ

ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐ ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Բուլգարիոյ քանի մը քաղաքներու մէջ հայ հասարակութիւնը հանդիսաւոր հոգեհանգիստներով պատահած է մեր նահատակ ընկերոջ յիշատակը:

Ներկայ գտնւած են նաև մակեդոնական կոմիտէներու ներկայացուցիչներ:

*

Պր. Պիէռ Բիյաւ *Aurore*-ին Մեծ ՄԱՐԴԱՍՊԱՆ խորագրին տակ իր նշաւակիչ յօդածներէն մէկուն մէջ յիշատակելով Արամ Արամեանի նահատակութիւնը և անոր վերջին վայրկեանները, կ'աւելցնէ.

Քիչ հաւանական է որ Արդիւ Համիդը նոյնքան արեւութեամբ մեռնէր, երբ ամէն ցեղի ու կրօնի հարստահարածները, վերջապէս միացած իրենց ընդհանուր թշնամուն դէմ, որոշեն զինքը սատկեցնեն Ստամբուլի փողոցներուն իջեւ յետին մէկ շունը:

Հիմակուհիւն կը շարունակէ ինքը: Անատոլիայի նոր կոտորածներուն հետ զուգահեռաբար թիւրքերու դէմ հալածանքները ծանր կերպարանք կ'առնեն...

Այդպէս ալ պիտի ըլլայ ցորչած զոհերուն տարօրինակ համբերութիւնը հանդուրժէ դահիճին, փոխանակ վնասելու անկարող վիճակի մէջ դնելու զինքը այն հնարքներէն մէկով որ ինքը կը գործածէ իր հպատակներուն հանդէս, այսինքն անյուշ բանտարգելութեամբ կամ աւելի արմատական միջոցով մը:

*

Մակեդոնական Գերագոյն Կոմիտէի պաշտօնաթերթը, *Les Réformes*, իր 34-րդ թւին մէջ զետեղելով այն դաժանական ճառը, որ մեր ընկերներէն մէկը արտասանած էր հոկտեմբեր 3-ին (հ. տ.) Ֆիլիպպէ կատարած հանդիսաւոր հոգեհանգստի ատեն — հետեւեալ տողերը կցած է անոր.

«Հայ ժողովրդին մէջ, ամէն տեսակ ջարդերէն եւ արհաւիրքներէն ետք, որ ուղեկից եղան մարդկային իրաւունքներ ձեռք ձգելու համար դարեւոր բռնակալին դէմ իր մղած կռիւն, գոյութիւն ունենալէ չզգարեցան այնպիսի լուսաւորներ, իդէալական անձնաւորութիւններ, որոնք կ'ողբերին ժողովուրդը իրենց մեծութեամբը եւ անհրաժեշտ ուժը կուտան աւելի կատարի կուելու: Արամ Արամեանի պէս հերոսներ արժանի են ոչ միայն հայ ժողովրդի յարգանքին, այլ եւ բոլոր սարուկ ժողովուրդներուն, ինչպէս մեր Մակեդոնեան եւ Օսթրիոյ, այլ եւ ամբողջ աշխարհին: Կը մաղթենք հայ ժողովրդին, որ առաջիկային ալ իր սուրբ կռիւր զարդարի Արամ Արամեանի պէս յեղափոխական ծաղիկներով, — իսկ հայկական ազատութեան նահատակին — յաւիտենական յիշատակ»:

*

Մեր բարեկամներէն, պր. Էդմոն Նոգէր (*Edmond Noguères*), հեղինակ Հայաստանի եւ հայկական խնդրի մասին շահեկան երկասիրութեան մը, հետեւեալ նամակն ուղղած է մեզ մեր ողբացեալ ընկերով մահաւան առթիւ.

Պարիզ, 17 հոկտեմբեր

Սիրելի՛ ընկերներ,

Մեր սրտերուն մէջ տեղ մը պահենք անոր եւ թող անոր յիշատակը աւելի եւս արծարծէ, եթէ կարելի է, այն ատելութիւնը, որ մարդ անւան արժանի ամէն մէկը պարտաւոր է ունենալ Ստամբուլի արիւնխուժ Հրէշին նկատմամբ:

Առիթ մը չփախցնենք ճանչցնել տալու զինքը այնպէս ինչպէս է ինքը՝ քստմնելի. թող մեր շնորհիւ խորշումի եւ զգւանքի առարկայ մը դառնայ ինքը. իրեն դէմ յուզենք, հանենք բոլոր խիղճերը, մինչեւ այն վայրկեանը, երբ սուրբ զայրոյթի մը ընդհանուր ազդակին, վերջապէս յանձնեն զինքը՝ անողոք կերպով:

պով, իր վատորի մեղսակիցներուն հետ, այն ժողովրդի արդար զայրոյթին, որ իր ձեռքը տանջեցաւ անդուլ, անդադրում:

Բանի որ եւրոպական պետութիւններուն ամօթալի ցանկութիւնները գլուխ չեն կրնար բերել տիեզերական առողջութեան այդ գործը, բոլոր երկիրներու յեղափոխականներուն կը պատկանի անոնց վատութեան տեղը դնել. պէտք է որ չքանայ այդ աղտոտութիւնը...

Անկցի՛ Մեծ Մարդասպանը:

Թ Ղ Թ Ա Կ Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ՆԱՄԱԿ ՄՈՒՇԵՆ

31/12 սեպտեմբեր

Դաւաճանիւ պատիժը. — Նոր հարստահարութիւններ:

Նոր դաւաճան մըն ալ պակեցաւ:

Ս. Կարապետի միաբանութեան անդամներէն էր Կարապետ վարդապետ Եսայեան: Իր առաջին շահատակութիւնն սկսած է 1894-ին, Սասունի քննիչ յանձնաժողովին օրով: Կառավարութեան ձեռքը անարգ գործիք մը եղաւ այն ատեն, ահաւոր իրողութիւնը թագցնելու և ամէն պատասխանատուութիւն սասունցիներուն վրայ նետելու համար: Ստորագրեց ամէն կարգի ստոր ու զրպարտիչ պաշտօնագրեր, հանրագրեր, և սկսաւ աջ ու ձախ մատնել: Այդ կարգի հրէշ մը վախքին մէջ տեղ չունէր ալ. արտաքսեցաւ և գնաց բնակելու իր բնիկ գիւղը Յաւրան: Կառավարութիւնը ամսական 300 դահեկան կապեց իրեն և երկու ալ ոստիկան-զինուոր տւաւ իր անձին պաշտպանութեան համար:

Դաւաճանը հանգիստ չշնթրկեց: Ինքն էր որ մատնեց Ռուբէնը (Խուրշուտ) Յիսաու գիւղին մէջ. և իր պատճառովն էր որ բանտի մէջ թունաւորելով մեռաւ ան: Օգոստոս 22-ին, իր մահէն հինգ օր առաջ, երեք երիտասարդ ալ իր գիւղէն մատնեց:

Համբերութեան բաժակը լցած էր ալ. Տարօնի Կեղ-րօնական կոմիտէն վճռեց հրէշը մէջտեղէն վերցնել:

Ահաբեկիչ Ֆէդային, օգոստոս 24-ին (հ. տ.), իրիկունը, ժամը 1-ին, կ'երթայ Յաւրան և ուղղակի կը դիմէ Կարապետ վարդապետին տունը: Իր բախտէն երկու ոստիկանները ուրիշ սենեակ մը կը գտնէին այդ պահուն: Ֆէդային երես-երեսի գալով դաւաճանին, կը քաշէ կ'արձակէ ուղիւղէր շեշտակի անոր սրտին: Դաւաճանը արիւնթաթաւ կը փուր գետին: Ֆէդային անվրդով դուրս կ'ելլէ և կը հեռանայ գիւղէն:

Նոյն օրը գիւղը կը գտնէին 40-ի չափ զինուորներ և կառավարական պաշտօնեաներ: Ռեվոլյուցիոն ձայնին վրայ կը հասնին. դաւաճանը հոգեվարքի մէջ հազիւ կը շնչէ թէ սպանիչը յաջողանցի չէր և անձանթ էր իրեն: Դաւաճանին բացորոշ յայտարարութեան հակառակ 11 հոգի կը ձերբակալեն նոյն գիւղէն և այս շաբաթուա ալ 6 հոգի Մուշէն: Կառավարութիւնը ձեռքը փաստ մը չունի ձերբակալածներուն դէմ, քանզի ամէնքն ալ անմեղ են և սպանութեան գործին իսպառ անտեղեակ:

*

Վերջին երկու շաբաթան մէջ պատահած գէպերէն կ'արձանագրենք հետեւեալները:

Մուշի այժմու քաղաքացեալը (պէլէտիյէ ուէիզի), Պայրախտարգատէ Մուստաֆա աղան, Առինճ երթալով, իրրե գիւղին միւլթէ գիւմը (տասանորդի կապալառու), Վարդան անուն գիւղացիէ մը բռնի՝ օրէնքի որոշած քանակէն աւելի ցորեն առնել կ'ուզէ: Վարդան կ'ընդդիմադրէ. Մուստաֆան զայրանալով, ուէվզէրը կը քաշէ վրան և տեղնուտեղը կըսպաննէ: Վարդանը հոռեական լինելով, Մուշի հայ-հոռեականներու առաջնորդական տեղապահը, Անանիա վարդապետ, 5 օր առաջ բողոքագիր մը տուաւ Մուշի գաւառապետին (միւլթէսարիֆ): Բայց ո՞վ է լսողը: Մուստաֆա աղան անվերջով կը շարունակէ իր հարստահարութիւնները...

Նոյն կարգի ուրիշ դէպք մըն ալ: Մուշի Իսալի կոչւած ցեղապետներէն Հաճի Մահմատ և եղբայրը Մուստաֆա, որոնք խապիւղի միւլթէ գիւմն երն են, Ումրատեան խաչիկ անուն գիւղացին կըստիպեն որ օրինական չափէն աւելի ցորեն տալ իրենց: Վերջինս երբ կը մերժէ, հրացանով կը զարնեն, կը վիրաւորեն զինքը: Զորս օր առաջ եկան բողոքեցին գաւառապետին. ինչ պատասխանէր, կը հանիք. «Գնացէք Մահմատ և Մուստաֆա աղաներուն հետ համաձայնեցէք»...

Աններեւ է որ կառավարութեան գրգռումով կը կատարուի այս ամէնը: Բոլոր հայ գիւղերու տասանորդներն ալ թիւրքերն առած են հիմա ու կը կեղեքեն սարսափելի կերպով: Գիւղի մը հասոյթը եթէ 500 քիլէ լինի, օրէնքով 8 կամ 9-ին մէկ առնելու տեղ, (500 քիլէին մօտ 60 քիլէ ուրեմն), եռապատկը այսինքն 180 քիլէ առնելով ալ չեն շատանար: Այգեգործութիւնն ալ ինկաւ, ինչու որ հայերը կը վախճան այգի պահելու. եթէ 50 կամ 100 դահեկանի խաղող լինի մէջը, 200 դահեկան թաշիր կը կտրեն:

Օգոստոս 18-ին (հ. տ.) Պալաքցի աշիրէթէն երկու քիւրդ, Ազէր և Իպրահիմ — որոնք այժմ Յերիզա կ'գիւղը կը բնակին — խօսքերնին մէկ ընելով դաշտի մէջ կը յարձակին Նորգիւղի բնակիչ Թադէոս Մեղքոնեանի կնոջ Միքէլա ընկուրի վրայ ու կ'ուզեն փախցնեն: Կինը բնականաբար դէմ կը դնէ և ինչ կ'ընեն տեղէն չի շարժիր: Քիւրդերը իրենց զայրութեն կըսկսին դաշտնով ծակծկել անոր մարմինը: Կնոջ աղաղակներուն վրայ գիւղացիք կը հասնին, կ'ազատեն: Ամբողջ գիւղը այժմ լցւեր է կառավարութեան զուռը, կը խնդրէ որ այդ երկու քիւրդերը հանեն գիւղէն, բայց ահա ինչ պատասխան կ'առնէ. «Դուք դիտմամբ կ'ուզէք այդ քիւրդերը հանէք, որ անոնց տեղ ջան-ֆէդայիներ բերէք»: Գիւղացիք կորագլուխ ետ դարձան և նորէն այդ երկու արիւնհարութները գիւղին մէջ մնացին:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԽԱՔՐԻԿՆԵՐ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ

Պետերբուրգ, 7 հոկտեմբեր

Փորձեցէք մի ժողովի մէջ արտասանել կամ մի գրքի մէջ կարդալ «պաշտպան արեւելեան քրիստոնեաների» խօսքերը, և ահա ամէն մի ռուս, ժպիտը երեսին, կը բացականչի՝ «դա Ռուսաստանն է»:

Կեղծիք չկայ այդ բացականչութեան մէջ: Արեւելեան

քրիստոնեաների անունով Ռուսաստանը մահմեդական երկրների դէմ շատ անգամ է ձայն և զէնք բարձրացրել և դեռ անցեալ դարուց իվեր, համարեա մի ամբողջ դար շարունակ, դա, աջող թէ անաջող, կազմել է ռուսաց քաղաքականութեան միակ համակրելի խթանը, միակ արտաքին փայլը:

Հազար ափսոս, որ ժամանակակից ռուսաց դիւանագիտութիւնը ստորութեամբ դաւաճանեց իր հայրենիքի անցեալ պատմութեան այդ նշանաբանին, և ընդամենը մի 15-20 տարւայ ընթացքում ցեխի մէջ քցեց այն դրօշակը, որով իր նախնիքներից շատերը միշտ սիրել են պարծենալ ու խրոխտանալ...

Այս տխուր կացութիւնը աշկարայ դարձնելու համար, ես կանգ կ'առնեմ յատկապէս հայոց հարցի վրայ, որ կազմում է «արեւելեան քրիստոնեաների պաշտպանութեան» անբաժան մի օղակը, և կը վերցնեմ միայն վերջին 20 տարւայ պատմութիւնը:

Ռուս-թիւրքական պատերազմը դեռ պաշտօնապէս յայտարարւած չէր, և այն ժամանակ, երբ միայն պատերազմի հաւանականութեան լուրեր էին պտրտում Ռուսաստանում, Թիֆլիսի մէջ, հայոց հասարակութեան մտաւոր շրջաններում միտք ծագեց օգտուել այդ պատերազմից, որ յայտարարւել էր յանուն «արեւելեան քրիստոնեաների պաշտպանութեան», թիւրքաց հայերի ազատութեան հարցը առաջ մղելու համար: Այդ շարժման գլուխ անցաւ Գրիգոր Արծրունին: Կարճ միջոցում հայոց հասարակութեան անունից կազմեց մի ուղերձ, ուղղած կայսր Ալեքսանդր II-ին, որի մէջ հայերը խնդրում էին ռուսաց կառավարութիւնից, իբրեւ «արեւելեան քրիստոնեաների դարեւոր պաշտպանից», օգնութեան ձեռք մեկնել թիւրքահայերին՝ օսմանեան անտանելի լուծից ազատելու համար: Ուղերձը ներկայացւեց կովկասեան փոխարքայ Միխայիլ Նիկոլաեւիչին, կայսրին մատուցանելու համար: Փոխարքան սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տւեց հայոց պատգամաւորութեան, որ, ինչքան կարելի է, պաշտօնական կերպարանք ունենալու համար, իրեն գլուխ էր ընտրել Թիֆլիսի այն ժամանակայ քաղաքագլուխ՝ ակնաւոր Դիմիտրի Կիպիանին, ազգով վրացի, հայասէր և միանգամայն յարգելի մի անձնաւորութիւն: Հեշտելով այն համակրութիւնը, որ Ռուսաստանը միշտ տածել է դէպի արեւելեան քրիստոնեաները և նրանց հետ միասին դէպի հայերը, մեծ իշխանը սիրով յանձն առաւ ուղերձը մատուցանել իր թագակիր եղբոր, Ալեքսանդր II-ին: Եւ շատ ժամանակ չանցած՝ Պետերբուրգից ուղարկւած մի հեռագրով կայսրը յանձնարարեց մեծ իշխանին «չնոր հակալուծութիւն յայտնել հայոց հասարակութեան», խոստանալով իր օգնութիւնը թիւրքիայում տանջող քրիստոնեայ հայերին:

Դա հրապարակական խոստում էր:

Պատերազմը սկսեց. ռուսաց զօրքերը մտան թիւրքաց Հայաստան, հայ գնեւորների ղեկավարութեամբ: Ամբողջ Հայաստանը բռնկեց եղբայրական համակրութեամբ դէպի քրիստոնեայ ազատարարները. թիւրքահայերը իրենց երազում էին փրկութեան նախագաւթում. իսկ Կովկասի հայերը ոգևորւած իրենց եղբայրների մօտալուստ անկախութեամբ, օրհնում էին այն օրը, երբ պատմութիւնը իրենց կապեց Ռուսաստանի հետ...

Եւ երբ 1878 փետրուար 19-ին, ռուսաց զօրքերի թափած արեան շնորհիւ, ստորագրուեց Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդաւորը, ինքնավար Հայաստանի հարցը շատերը համարում էին արդէն հիմնադրւած: Այդ յօդաւորը ասում է.

«Որովհետեւ ռուսաց զօրքերը Հայաստանի մէջ գրւած երկիրներից յետ քաշելուց յետոյ՝ յիշեալ տեղերում կարող են կռիւներ ու խառնակութիւններ տեղի ունենալ, որոնք երկու պետութիւնների լաւ յարաբերութիւնները կարող են խանգարել, Բարձրագոյն Դուռը յանձն է առնում անյապաղ իրագործել այն բարեփոխումներն ու բարենորոգումները, որ տեղական պիտոյքները պահանջում են հայոց բնակած նահանգների մէջ, և երաշխաւորել նրանց ապահովութիւնը քրդերի և չէքքէզների դէմ»:

Այս դաշնագիրը առաջ բերեց հայութեան մէջ ընդհանուր ոգևորութիւն, որովհետեւ նրա յետեւ կանգնած էր գ ո Ր Ծ ա դ Ր Ո Ղ ու ժ: Ինքը ներսէս պատրիարք Վարժապետեան, սկզբներում կասկածոտ դէպի ռուսաց քաղաքականութիւնը, անձամբ յայտնեց իր շնորհակալութիւնը:

Բայց ահա վրայ հասաւ Բերլինի վեհաժողովը: Անգլիական դիւանագիտութեան երկու ազդեցիկ ներկայացուցիչները, լորդ Բիկոնսֆիլդ և լորդ Սոլսբերի, հաւատարիմ՝ դաւադիր դիւանագիտութեան յաւիտենական ոգուն, պատուել տւեցին Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը, հակառակ Ալեքսանդր II-ի սրտաբուխ բողոքներին, աջողցնելով նրա տեղ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդաւորը, որ խմբագրւած է այսպէս.

«Բարձրագոյն Դուռը յանձն է առնում անյապաղ իրագործել այն բարեփոխումներն ու բարենորոգումները, որ պահանջում են տեղական պիտոյքները հայոց բնակած նահանգների մէջ, և երաշխաւորել նրանց ապահովութիւնը չէքքէզների և քրդերի դէմ: Բարձրագոյն Դուռը այս նպատակի համար ձեռք առնւած միջոցները պարբերապէս պիտի ծանօթացնէ պետութիւններին, որոնք պիտի հսկեն նրանց գործադրութեան վրայ»:

Այդ դժբախտ յօդաւորը, որ հիմնւած էր թիւրքաց կառավարութեան «ռէֆորմատորական բարեհայեցողութեան» վրայ, առանց արտաքին միջամտութեան, առաջ բերեց հայ ազգի բոլոր շրջաններում մի խոր թշնամութիւն դէպի Անգլիան, իբրեւ հեղինակ այդ յօդաւորի, աւելի անկեղծ դարձնելով այն բարեկամական զգացմունքները, որոնք՝ մանաւանդ պատերազմի և Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ յօդաւորի պատճառով՝ սկսւած էին հայերի և Ռուսաստանի մէջ:

Այդ տրամադրութիւնը տւեց և պատերազմից յետոյ, մի քանի տարի շարունակ: Լօնդօնում ունէ ցոյց, շարժում և առաջարկ ինպաստ հայերի տեղի չէր ունենում: Իսկ Ռուսաստանում, զխաւորապէս Թիֆլիսում, դեռ բուռն կերպով շարունակւում էր այն պրօպագանդը, որ պատերազմի օրերից արդէն մղւում էր յօգուտ թիւրքաց հայերի ազատութեան: Կովկասի հայոց մամուլը, որ ինչպէս գիտէք, ռուսաց գրաքննութեան ձեռքով է անցնում, բարձրագոյն բողոքներ էր թափում թիւրքաց բռնութիւնների դէմ: Ամէն կողմ ազատ հանգանակութիւններ էին կատարւում յօգուտ թիւրքահայ սովեաների, թիւրքահայ պանդուխտների, նոյն իսկ Թիւր-

քիայում գոյութիւն ունեցող հայկական ընկերութիւնների: Պատկանեալ իր ցնցող բանաստեղծութիւններով, Իաֆֆին՝ իր ոգևորիչ վէպերով, Արծրունին իր կրակոտ յօդաւորներով՝ թիւրքահայերի ազատութիւնն էին երգում: Նոյնիսկ թիւրքահայ գրողները՝ Ծերենց իր վէպերով և Փորթուգալեան իր յօդաւորներով՝ Կովկաս էին ապաստանում ընդհանուր պրօպագանդը առաջ մղելու համար: Կովկասից պրօպագանդիստ հայ երիտասարդներ էին այցելում թիւրքաց Հայաստան, գրքեր էին տարածում և քարոզում ժողովրդին զինել ու պատրաստել: Կառավարութիւնը այդ լաւ գիտէր: Վերջապէս գաղտնիք չէ ոչ ոքի համար, որ այդ միջոցներում ռուսաց հիւպատոսները Հայաստանի մէջ ամէնաջերմ պաշտպանն էին հայ տարրին, շատ դէպքերում նոյնիսկ գրգռողներ, ամենակասկածելի նամակներ և գրքեր Կովկասից Թիւրքիա ուղարկւում էին նոյնիսկ ռուսաց հիւպատոսների և հիւպատոսարանների միջոցով, ինչպէս և դրամ ու ամէն տեսակ օգնութիւն...

Եւ այդ ժամանակ չկար Ռուսաստանում և ոչ մի հատ խելացի մարդ, որ կամենար ծիծաղելի դառնալ՝ հրապարակով հաւատացնելով թէ այդ բոլոր պրօպագանդը և պատրաստութիւնները հետեանք են «անգլիական ինտրիգների», քանի որ այդ շարժման գլխաւոր խթանը Ռուսաստանի յայտարարած պատերազմն էր Թիւրքիային, քանի որ այդ շարժումը գտնւում էր ջերմ համակրութիւն նոյնիսկ ռուսաց հասարակութեան և մամուլի մէջ նոյնիսկ իշխանութեան շրջաններում...

Բայց ահա մեռաւ Ալեքսանդր II-ը, նրան յաջորդեց Ալեքսանդր III-ի յայտնի ռէժիմը և քիչ քիչ ամէն ինչ փոխեց... Մէկը միւսին յաջորդեցին տ ի ու ռ փ ա ս տ ե Ր, որոնք առաջ բերեցին հայոց հասարակութեան մէջ նախ զարմանք, ապա մի անսպասելի հիասթափութիւն:

Ահա մի քանիսները այդ «տխուր փաստերից»:

1883 թւին էր, որ Երևանում տեղի ունեցան բազմաթիւ և իր տեսակի մէջ առաջին խուզարկութիւնները՝ քաղաքի մէջ ծանօթ ինտելիգէնտ հայերի բնակարաններում: Երևանի այն ժամանակաւ նահանգապետ Շալիկովի բժամտութիւնը մի կողմից, նահանգական դատարանի պրօկուրօր Ֆրէյզանգի նենգամտութիւնը միւս կողմից, միացած այն փաստի հետ, որ մի հայ երիտասարդ, Մհերեան, ապտակ էր տւել տեղական գիմնազիայի դիրեկտօր Բրաժնիկովին—մի անպէտք արարած—առաջ բերին մի ահագին գործ, որին պաշտօնապէս տրւեց «հայկական գործ» անունը: Գլխաւոր մեղադրանքը՝ Հայաստան դէնք փոխադրելն էր, գաղտնի կազմակերպութեան միջոցով, իսկ այդ մեղադրանքի արդիւնքը՝ շատ մարդոց, պքսորւելը Երևանից դէպի Ռուսաստանի զանազան նահանգները:

Դրանով, իհարկէ, չվերջացաւ:

Նոյն 1883 թւին, նոյն հարցի հետ կապելով Երևանի իշխանութեան դաւերի շնորհիւ, տեղի ունեցաւ մի այլ խիստ խուզարկութիւն Թիֆլիսում, Գրիգոր Արծրունու բնակարանում, — մի խուզարկութիւն, որ առաջ բերեց կատարեալ ապշութիւն Թիֆլիսի հայերի բոլոր շրջաններում, որոնք չէին կարող հասկանալ կառավարութեան տեսակէտների այդ ծայրայեղ փոփոխութիւնը...

Բայց դա կասկածների սկիզբն էր միայն:

Վրայ հասաւ 1884 թւականը, Էջմիածնում տեղի

ունեցաւ ներսէս վարժապետանի ընտրութիւնը: Սակայն կառավարութիւնը չհաստատեց այդ ընտրութիւնը, համարելով ներսէսին իբրեւ «հայոց հարցի» շատ խոշոր ներկայացուցիչ, որ կարող է Կովկասում միշտ վառ պահել թիւրքաց հայաստանի ազատութեան հարցը:

Անցաւ հազիւ մի տարի և ահա 1885-ին Կովկասի հայերի կեանքի մէջ պայթեց մի սոսկալի բռնութիւն — հայոց դպրոցների փակումը, մի փաստ, որ պաշտօնապէս յայտարարեց բռնաց կառավարութեան հակաընթացը դէպի հայերը և հայկական հարցը, սկիզբ դնելով մի խուլ սառնութեան երկու կողմերի մէջ...

Նոյն 1885 թւականին էր, որ տեղի ունեցաւ կաթողիկոսական երկրորդ ընտրութիւնը, ներսէս վարժապետանի ընտրութեան բեկանելու պատճառով: Եւ ահա կառավարութեան ներկայացուցիչը էջմիածնում ոչինչ ջանք չխնայեց, որպէսզի ընտրեալների ցուցակի մէջ մտնի իր թեկնածու Մակար արքեպիսկոպոսը, որ վերջը հաստատեց կաթողիկոս, որպէսզի դրանով կարելի լինի նախ ղեկավարել Կովկասի հայերի հոգևոր գործերը ցանկացած կերպով և երկրորդ՝ թուլացնել կովկասեան և թիւրքահայատակ հայերի ներքին կապը — մի փաստ, որ մեծ դժգոհութիւն առաջ բերեց մանաւանդ թիւրքահայերի մէջ:

Երկու տարի չանցած՝ 1887-ին տեղի ունեցաւ մի նոր կարգադրութիւն — զինւորագրութիւն Կովկասում, մի կարգադրութիւն, որ ուրիշ պարագաներում և ուրիշ կերպարանքի տակ՝ միայն պետական մի անհրաժեշտ քայլ պէտք է համարէր, բայց այն ձևով և այն պայմաններում, որ նա տեղի ունեցաւ, զինւորագրութիւնը դարձաւ կասկածների մի նոր ասպարէզ հայերի դէմ, ինչպէս ես այդ արդէն ասել եմ իմ առաջին նամակում:

Այս տեսակ անսպասելի և անհասկանալի քայլերն էին, որոնք ցնցեցին բոլոր հայկական նախկին ջերմ և անկեղծ բարեկամութիւնը: Սակայն այդ ցնցումը դեռ անկարող եղաւ կոտրել այն վստահութիւնը, որ հայերը տածում էին դէպի Ռուսաստանը, իբրեւ դէպի «արևելեան քրիստոնեաների դարևոր պաշտպանը», մանաւանդ որ մի քանի տարի, 1887 թւականից մինչև 90-ական թւականները, Կովկասեան հայերի կեանքը բաւական խաղաղեց, հայոց հարցը թիւրքայում «ննջման» վիճակի մէջ մտաւ և այդպիսով «խիստ միջոցներ» ձեռք առնելու առիթներ չեղան...

Բայց ահա 90-ական թւականները յուզիչ լուրերով: 1890-ին, յունիսի 8-ին, Վարինի յայտնի ընդհարումը նորից լարեց կովկասեան հայերի «ննջած» ուշադրութիւնը, մանաւանդ որ դրանից քիչ առաջ վանի մօտ երկու հայ պրօպագանդիստների՝ Գօլօշեանի և Ագալպասեանի սպանութիւնը թիւրք զինուորների ձեռքով՝ քաղաքական կարևոր դէպքի արժէք էր ստացել արդէն: Դրան յաջորդեց Կ. Պօլսի առաջին ցոյցը, 1890 յուլիս 15-ին, «Հնչակեան» կուսակցութեան մասնակցութեամբ: Եւ երբ այդ բոլորից յետոյ տեղի ունեցան դիւանապետական մի քանի հարցապնդումներ և փոքրիկ աղմուկ եւրօպական մամուլի մէջ՝ կովկասեան հայերի առաջ նորից կանգնեց «հայոց հարցը» — թըշնառ եղբայրների ազատութեան հին խնդիրը:

Դարձեալ հանգանակութիւններ, դարձեալ յուզումներ, դարձեալ երիտասարդ ուժերի մի նոր հոսանք դէպի

թիւրքաց հայաստան և այս անգամ աւելի ուժգին աւելի կազմակերպւած ձևով: Այդ ժամանակ էր, որ հիմնադրեց յեղափոխական մի նոր կազմակերպութիւն «Դաշնակցութիւնը», որի նպատակն էր միացնել մինչև այդ գոյութիւն ունեցող յեղափոխական մարմինները: Նոյն այդ ժամանակն էր, որ Վարսի մօտ թիւրքաց հայաստանի սահմանի վրայ հանդէս եկաւ ապստամբական մի խումբ, երիտասարդ Սարգիս Վուկունեանցի ղեկավարութեամբ և ոգևորութիւնը այնքան զօրեղ էր, որ շատ երիտասարդներ շտապեցին միանալ այդ խմբին, վճռելով ներս խուժել հայաստան և բարձրացնել բացարձակ ապստամբութեան դրօշը:

Սակայն ընդհանուր ոգևորութիւնը շուտով ջլատեց: Ռուսաց կառավարութիւնը, որ քաջ գիտէր այդ բոլոր հանգանակութիւնները, զէնքեր փոխադրելը, մարդիկ ուղարկելը, և որ այս բոլորին հաշտ աչքով էր նայում, յանկարծ փոխեց իր «տեսակէտը»: Պետերբուրգից ուղարկւած հրամանի համեմատ, մի քանի անձեր, որոնք համարում էին հայկական շարժման գլխաւոր ղեկավարները, կանչեցին ու հրահանգ ստացան ձեռք վերցնել այդ գործից «եթէ չեն ուզում ամենախիստ կարգադրութիւնների ենթարկւել»։ Խիստ տնօրինութիւններ գործադրեցին զէնքերի և մարդկանց փոխադրութեան մասին դէպի հայաստան. տեղի ունեցան մի քանի խուզարկութիւններ և ձերբակալութիւններ: Ելլումն այս բոլորի՝ Վուկունեանի խումբը, որ սահմանի վրայ մի ընդհանրութեամբ յետոյ ձերբակալւած և բանտարկւած էր, ենթարկեց անսովոր խստութիւնների և, ինչպէս յայտնի է, վերջումն էլ տաժանակիր աշխատանքների. «յօրինակ այլոց»...

Խստութիւնները սկսեցին ճշմարիտ է, բայց վերապահութեամբ միայն: Այսպէս օրինակ կառավարութեան բոլոր կարգադրութիւնները հայոց շարժման դէմ որքան կարելի է գաղտնի էին պահւում:

Բնորոշ փաստ: Յայտնի մի հայ, որ 1891 թւին ապրում էր Թիֆլիսում, կանչւում է Թիֆլիսի նահանգապետի մօտ, որ յայտնում է նրան, թէ կառավարութիւնը այժմ չի կարող հաշտ աչքով նայել հայկական շարժման վրայ և այդ պատճառով պէտք է հեռու մնալ ու ետ պրօպագանդից:

Հայը պատասխանում է. «Կովկասեան հայերը պատերազմից յետոյ մինչև այժմ այն համոզման մէջ են, որ կառավարութիւնը դէմ չի թիւրքաց հայերի հարցին, և այս պատճառով ամէն ոք ձգտում է ըստ իր կարողութեան օգնել իր եղբայրներին: Սակայն եթէ այժմ կառավարութեան հայեցակէտը փոխւած է, իմ կարծիքով, լաւ կը լինէր պաշտօնապէս այդ մասին յայտարարել, որպէս զի տեղական հայերը զգոյշ լինեն և ուէ ծանր թիւրիմացութիւն առաջ չգայ»:

Նահանգապետը, համակրելով այդ գաղափարին, յայտնում է, որ ինքը ուէ քայլ անել չի կարող, այլ միայն կը զեկուցանի կառավարչապետին, խնդրելով նրա կարծիքը: Մի քանի օրից յետոյ բարեմիտ նահանգապետը յայտնում է հետեւեալը. «Ես յայտնեցի ձեր առաջարկը կառավարչապետին, սակայն նա ասաց, որ ուէ պաշտօնապէս յայտարարութիւն չի կարող լինել և այդ այն պարզ պատճառով, որ կառավարութեան քաղաքականութիւնը դէպի հայոց հարցը կարող է նորից փոխել, և թէև այժմ այդ քաղաքական

քականութիւնը հաշտ աչքով չի նայում հայոց շարժման, բայց գուցէ մի քանի տարուց յետոյ փոխւի... Ենցաւ երկու տարի:

1894 թւի աշնան էր, իոր Սասունի լեռներից հնչեց քաջարի լեռնականների յուսահատ կոչը: Զգլթալած, բայց անընկճելի սասունցու ազատասէր ձայնը աւելի ուժգին, քան նրա հնաձև հրացանի անգոր որոտը, թնդեցրեց հայութեան սրտերը: Բոլորի աչքերը դարձան դէպի Սասուն. յուզեց մինչև իսկ Եւրոպան: Կ. Պօլսի դեսպանական շրջաններում կրկին յարուծիւն առաւ հայոց հարցը, և ահա երեք պետութիւնների՝ Անգլիայի, Ֆրանսայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչները ճանապարհ ընկան դէպի անմատչելի լեռները՝ քննելու հայկական «առաջին սարսափները»...

Ամբողջ Եւրոպան հայոց հարցով էր զբաղւած: Կարող էին միմէ լուռ և անվրդով մնալ հարազատ եղբայրները — կովկասեան հայերը: Ընդհակառակը: Ամեն մի հայ աշխատում էր ձեռք կարկառել իր լուծման տար:

Զբաւականանալով մասնաւոր ձեռնարկութիւններով կովկասեան հայերը շտապեցին պաշտօնական կերպարանք տալ իրենց ցանկութեան: Եւ ահա շատ քաղաքներից բազմաթիւ ստորագրութիւններով դիմումներ եղան Էջմիածնի հայոց կաթողիկոս Խրիմեանին, պատգամաւորներ գնացին, խնդրելով նրան՝ Պետերբուրգ գնալ և կովկասեան հայերի կողմից խնդրել թագաւոր կայսրից նրա զօրեղ աջակցութիւնը թիւրքաց հայրիկ ազատութեան համար: Կաթողիկոսը ենթարկեց այդ տրամադրութեան և, չնայած ցրտին և իր զառամեալ հասակին, գնաց Պետերբուրգ, ներկայացաւ Ռուսաստանի միապետին և հրապարակական կերպով արտասանած մի ճառի մէջ ասաց, որ «Հայրիկ միակ պաշտպանը ռուսաց կայսրն է, որից և հայերը սպասում են օգնութիւն»: Հեռագիրը անմիջապէս տարածեց ամեն կողմ հայոց հոգեւոր պետի այդ խօսքերը, որոնք ասած էին այնքան վճռական, այնքան ոգևորած կերպով, որ մինչև իսկ մի փոքր աղմուկ բարձրացրին Կ. Պօլսի դիւանագիտական շրջաններում: Պօլսի անգլիական դեսպան Ֆրիլիպպ Քրըրի, հայոց շարժման մի ջերմ կողմնակից, անմիջապէս դիմեց հայոց պատրիարք Մատթէոս Իզմիրլեանին, յայտնելով իր զարմանքը «ամենայն հայոց կաթողիկոսի այդ խօսքերի առիթով, այն էլ այն ընդհանր, երբ հայոց հարցը միջազգային քննութեան նիւթ է, — բոլոր մեծ պետութիւնների հովանաւորութեան տակ»...

Վրայ հասաւ 1895 թւականը: Հայոց հարցը, ինչպէս ասում են, երկունքի վերջին օրերումն էր: Սպասելով իրենց եղբայրների մօտալուտ ազատութեան, կովկասեան հայերի ոգևորութիւնը հրաշքներ էր գործում: Նոյնիսկ թիւրքաց Հայաստանում ամբողջ հայութիւնը իրեն զգում էր նոր կեանքի նախասնեակում և անհամբերութեան զօրեղ նշաններ էր ցոյց տալիս. Պօլսում մշակուում էր ռէֆորմների ծրագիրը: Եւ վերջապէս, հակառակ սուլթան Աբդուլ Համիդի դաւերին, կազմեց ռէֆորմների մայիսեան ծրագիրը...

Մնում էր մի բան, և ամենամեծ բանը Թիւրքիայում — գործադրել այդ ծրագիրը: Բայց ահա կատարեց քաղաքական մի սոսկալի եղեռնագործութիւն: Ռուսաց դեսպանը Պօլսում, նեղիքով, միանգամից երկդիմի դիւրբ բռնեց և քիչ անցած հրաժարեց պաշտպանել սփ-

արդական միջոցների գործադրութեան առաջարկը այն դէպքում, երբ Թիւրքիան յօժարակամ չընդունէր հայկական ռէֆորմները: Գերմանական դեսպանը, հաւատարիմ իր կառավարութեան նենգ քաղաքականութեան, իւր էր աւելացնում կրակի վրայ, պառակտումը սաստկացնելու համար: Քաղաքական աշխարհում սկսեց իրարանցում: Դիմում եղաւ ռուսաց արաբին գործերի մինիստր Լօբանով-Ռոստովսկուն, նրան համոզելու համար, բայց Լօբանով-Ռոստովսկին բացարձակ յայտարարեց, որ ինքը, ի դիմաց ռուս կառավարութեան, բացարձակապէս դէմ է սուլթանի վրայ ունեցած ստիպողական միջոցների գործադրութեան...

Այդ օրից ամեն ինչ փոխեց...

(Շարունակելի)

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՒՐԿԻՈՅ ԵՈՒՐՁԸ

«Ով որ քերնէն հրաժարական քառը հանէ, տէօվէթէ խայիւ կը համարուի, աս է վեհապետիս հրամանը»:

ԱՐԹՄՆ ՓԱՇԱ ՏԱՏԵՄ

Պատրիարքը, ծարահատ եւ սոսկուն, սրտին կրակ եղած հալ ժողովրդին զայրոտ բողոքը, ըլլալով միանգամայն իր յանցանքներուն քաւութեան քաժակը, աչքը կ'առնէ հրաժարական տաւ, որուն համար եռապատիկ պղծութիւն ունենալու պէտք չկար: Արթին փաշան, որ չըթ կեցած է (être sur le qui vive պատրիարքարանի ամէն եղած շնորհով, կը պազէ եւ ազգային խուլ-համի ներկայացուցիչներու երեսին կը նետէ, թեւազատ քաղաքականութիւնով մը, «տէօվէթէ խայիւ» քառը:

Պատմութեան մուսային կիշնայ գրի առնել այդ զէշապտղի տակ ծլած անուշքերան քաղաքանշութիւնը:

Նոյնամասն պարագայի մը մէջ Փրանսայի յեղափոխութեան պետերէն՝ Վէրնիօ, Օրէնսիւր ժողովին մէջ բռնեցը լարելով, Այաքսի պէս, դէպի Լուի Ժ-2-ի պալատը անհազոտ ժամով մի որոտաց. «Յաճախ ու յաճախ սարսափն ու մահը յանուն կամայականութեան այս շարաշուք պալատէն դուրս ելած են, այսօր արդարութեան անունով նոյն թող մտնեն նորէն»:

Արթին փաշայի խորհրդաւոր վարչութեան օրով ինչքան փոխւած են դարերն ու դերերը: Զի խղճմուր ազգային անկարպալուկ ներկայացուցիչները ծգմու իր վեհապետին այն հրամաններուն ներքեւ, որոնք «սեւ հողերու» վերածնունդն չայանտանը:

Ընդունինք որ հայ ազգը շատ քիչ խնդալած է օտարի ծառայութեան մէջ եղող զաւակներու երեսին:

Մեր հաւատարմութիւնը, որ առածի կարգ անցած է, այնքան սինքը եւ այնքան գրաստական է, որ ամօթ պէտք է սեպել մեր ազգային առաքինութիւններու շարքը դասել ան: Քանիտեք, որոշ շահանպատակի մը դիմելու եւ հաւատարիմ երեւնալու համար ազգային իրաւունքները բռնաբարած են:

Երբեմն, հայ մեծ պաշտօնեայ մը, հում շեշտով մը կ'ըսէր. «Իս չեմ կրնար պետութեանս անհաւատարիմ ըլլալ»:

Բայց քաղաքական հաւատարմութիւնը, իրաւունքը չէր տար ազգային քարոյական պարտականութեան դէմ մեղմելու մանաւանդ երբ այդ հաւատարմութիւնը սպաս դուրս է անիրաւ ռէժիմի մը ծառայութեան. ազգը խստապահանջ ըլլալու իրաւունքն ունի, կոթնելով քարոյական էն մեծ սկզբունքներու վրայ, երբ ունէ պաշտօնեայ մը կը դաւաճանէ դժբախտութեան մատնւած իր ցեղին դէմ:

Մեր կարծիքով այդ ծառայաբաժնի դասը, կըք իր ոտքերը կը դնէ թէ ազգային եւ թէ պետական հողին վրայ, անոնի հակասութիւն մըն է: Այդ կամորի մարդիկ երբեք չեն ուզենար իրենց շահուն դէմ զոքծել, եւ որպէս զի պետութեան համակրութիւնը չի վնասուիր վրանուն, արող կողմը ստիպւած են տաշել: Միանգամայն բաց քարտէսի մը պէս սերտելով ազգային գաղտնիքը, կրնան: դերեւ հանել էն օգտաւէտ ծրագրերը

Թերեւս Սկիպիոնը չքաշէր այդպիսիներուն եւս ըսել. «Հայ-
րենիքի խորթ զաւակներ, հեռու կեցէք»:

Մեր ազգը չէ խնդացած, քսիք, օտարի ծառայութեան մէջ
գտնուած հայ քաղաքական գործիչներէն:

Դեռ տարի մը չ'ընէր Նուբար փաշայի մահը — որուն կա-
րելի է կցել այն մեռածներն ալ որոնք կ'ապրին — իր գերեզ-
մանը դեռ թաց է Նեղոսի ափերուն վրայ աշխարհող կոկոր-
դիլոսներու քան ճշմարիտ հայրենասէրներու արցունքներէն:

Այդ լուսանգին, իր կեանքի վերջի օրերուն, երբ մահը
սրարշաւ կը վազէր իրեն, յետադարձ աչք մը շնորհեց
իր գծած ծածկուն վրայ, որ նաւու մը հետքին պէս կը հան-
գէր. խիղճը եկաւ որ աւելի տեսնուի հետք մը չէր կրցած
ձգել իր ազգին մէջ եւ որուն դէմ մինչեւ վերջ տղայի մը
պէս քէն պահած էր: Այն անոնն շողորթութեան ալիքներով,
որոնք յորձանքներ կը ձեւացնէին իր շուրջը, ուզեց պահ մը
սուտ խաբել ինքզինք, թէ իսկապէս ինք, մեծ հայը՝ եղած է:

«Ասեմ պատրանք»ով մը պատնեցին անոք դիակը եւ թա-
ղեցին այն երկրին մէջ, ուր գերեզմանները աւելի մեծ են,
աւելի ահաւոր քան իրենց ծոցը եղած ժողովները:

Կ'ըսեն թէ մէկը, գումարի մը փոխարէն, Նուբարի մահ-
ւան վրայ սա շնիւպիլի խօսքերը գրած է. «Մեռաւ հայութեան
ուղեցոյցը, եւ մենք այլեւս քայլաւորը դարձան կը դիմենք»:

Մեր բարբերուն մէջ ատանկ խտէրիք ըմբռնումներ մտնել
ներսի չէ. քիչ մը պարկեշտ ըլլանք ազգի մը արժանապատ-
ւութիւնը չմոռնելու չափ գտնէ: Եթէ մեր բոլոր քաղաքագէտ-
ները պայտերն ին տնկէին, ու երկինք թռչէին, պոստ մը
արցունք չէինք թափել: Եթէ Նուբարը իր հողքին մէջէն Լաւր
այդ անդիի ծայր երեսաւոր շողորթութիւնը չէր վարանքը դժբախտ
արքային պէս ըսել. «Գէշ կ'ընէք ինծի գերեզմանէս դուրս քա-
շելով»:

Արեւելքը, այդ մահադժգոյն արեւելքը, ծնաւ ուրիշ շատ
հայ պետական մարդեր, որոնց չոփշոր անունները ծանօթ են
միայն մեզի, եւ որոնց յարմար կուգայ Շէյքսպիրի սա խօսքը.
«Դուք ոգիներ էք, բայց ե՞րբ մեռաք»:

Մեր ժողովուրդը չափազանց անյիշաշար վիհանձնութիւնով
մը անոնց մեռնելէն հետք ազգային համաստեղութեան մէջ կը
սիրէ տեսնել անոնք եւ կը հպարտանայ որ հայ օրգանիզմը
ընդունակ է այդպիսի մաքրեղութիւններու ծնունդ տալու:

Պէտք չէ այնքան գոռոզանայք այն բանով որ օգուտ չէ
ունեցած մեզի համար: Խնկը միայն հայուն չէ տրուած: Նու-
բարներու ու Արթին փաշաներու գլխուն մէջ ուղեղի ծալքեր
չփնտռենք միայն, սրտի ծալքերն ալ որոնենք: Որովհետեւ ազ-
գային զոյուծեան կարմիր հարցանիշը դրած է մեր առջեւ,
պէտք է պահանջենք այն յատկանիշերը եւ ազնւութիւնը որ
կը համապատասխանեն մեր իդէալին: Շողորթութիւնը ձգենք
անոնց, որոնք կանաչ փրփուր են ծահիծներու երեսը դիզած:

Արթին փաշան այլասեռած զգացումներով փէրուշան մարդ
մըն է: Տատեաններու վերջին դժգոյն փայլը թերեւս, մէզար-
ներու մէջ թափառ արեւցոյցի մը պէս:

Սուլթանին խորհրդով ազգային գործերու մէջ մտնելով,
արտաքին քաղաքականութեան լծեց ազգային քաղաքականու-
թիւնն ալ: Պատիպատ ծնունդներ գործեց ազգային վարչութեան
վրայ, միշտ ջանալով գոհ պահել իր սիրած «վեհապետը»:
Իր օրով պատահեցան պետական արհեստագործներ եւ յար-
գելի փաշան, գործակալներ տղու մը պէս չուզեց իր փառի-
շահին ... սիրտը արիւնի:

Մեր հարցը արտաքին քաղաքականութեան խնդիր մը ըլլալով,
թիւրեմագութիւն մը չէ՞ որ մեզի թշնամի պետութեան
մը արտաքին գործոց պաշտօնեան մեր գործերուն միջամտէ:
Զօրավար մը որ երկու թշնամի գունդերուն ալ կը հրամա-
նատարէ: Եթէ ձգենք որ ծառայակին վրայ Արթին փաշան
ինքն ըլլայ դէմդիմաց խաղողը... հազար տարի չ'աճ մ'աթ
չ'ըլլար խաղը:

Խառն ժողովին մէջ «վեհապետը» փաշան, խրտիչակի դեր
ունի: Իբրեւ սուլթանին մ'արդը երբ ժողովի երթայ, լու-
թեան աստծուն պէս մատը բեշնին դրած ներս կը մտնէ:
Եթէ հոսմի ազատութեան արձանին նման կառու մը կապէին
Օրմանեանի զահին... ազատութեան ու ապստամբութեան ոգին
խորհրդանշող...

Ո՞վ կը յանդգնի ըսել թէ Պօլսի մէջ «պալատեհիա» չկայ:
Անձայն պալատեհիա մը: Պօլսի մէջ ամէն քան անձայն
կը կատարէ արդէն, վայ եկեր Համիդի պետութեան համար:
Աչքի առջեւ ունենալով փաշա պոկուրօրին արաբաբ-
մունքը, չենք կրնար չիշել փայտահատին եւ տապարին առակը:

Լաւ կ'ընէ Արթին փաշան որ իր խելքը եւ փէշերը ժողովէ
ու ծնոքը խղճի վրայ դրած իր երեսին ջրով դուրս նետուի
ազգային ոլորտէն, որովհետեւ անշահ ու դիւրաբեկ է իր պաշ-
տօնավարութիւնը: Ազգը երկու տիրոջ ծառայողներէ փոքր կուշտ

է: Ձեր ուժը, պ. փաշա, հազիւ կը քաւէ Համիդի համար.
զայցէք

«Rule in this realm and the gorg'd state sustin» 1):

Վնասարեր էք մեր դատին, ձեր ծառայութիւնը զործ
դրէք օտմ. «վեհապետին» վայրենամոլ խելագարութիւնը մեղմելու
համար: Ձեր բալասանը խաղախաւած կ'երեւի. ոչ ալ հայ ազգը
վերելքի սանդուխ մըն է: Օսմանեան պաշտօնատունէն, ձեր աշ-
քերը որքան կ'ուզէք յառեցէք կապոյտ եթերն իվեր եւ, հեռու
հայ ազգէն, ձեր բոլոր աղիքներով ձայնեցէք. Excelsior!

* *

ՊԱՏՐԻԱՐԷ. — Օրմանեան իբրեւ amateur պատրիարք ե-
ղաւ, ատոր համար է իր գործունէութեան արժանանքը չեն
թրջիք սրտի արիւնին մէջ: Լիման երեք տարի սուլթանին հետ
քալեց, ինչպէս Յովսէփ աստուի հետ, եւ օր մըն ալ զգալով որ
իր ժողովրդի աչքին սեւզող կ'երեւայ, հրաժարանով մը իր
տունը քաշեցաւ, հայուն անտանելի վիճակին քարոքում պա-
հանջելով պալատէն: Սուլթանին համար vocis status (ձայնի
նշան) մը ըլլալով Օրմանեանին թողորթ, կը պահանջէր որ
պաշտօնի գլուխ անցնի: Օրմանեան — վախէ՞ն թէ քաշու-
թենէն — չորիի պէս յամառեցաւ, մրմնջելով սուլթանի պատ-
գամաւորներու երեսին սա խօսքը. «Իբրանս մազ քաւ. այս-
քան աղաչել պաղատելու, օժը ծակէն կ'ելլէր»:

Վերջապէս սուլթանը իր անպատուութեան վրայ խօսք տա-
լով որ հայ ազգի պահանջներուն գոհացում պիտի տայ,
Օրմանեանը դուրս կը քաշէ իր Թէքայիդէն:

Օրմանեանի պաշտօնավարութիւնը Աջգեանի անպտուղ եւ
թթամիտ գործունէութենէն շատ չի տարբերիր: Մէկը իր չափա-
զանց խմածութիւնով, զոմէշային բարեմամտութիւններով, միւսը
իր չափազանց խորամանկ քաղաքագէտ երեւակալութիւններով նոյն
ապարդիւնութեան հասան: Աջգեանին հաւու կաթ ալ խմցնէինք
մարդ ըլլալիք չունէր, աշխարհք գալն ալ զղջացած մարդ մը:
Օրմանեան իր ակամայ եւ խաբուսիկ գործունէութիւնով ազգը
հաւկուրի տեղ դրած է: Խորի մ'աստ քաղաքագէտներ ալ
պակաս չեն, որ «բարեացակամ չեզոքութիւն» պահանջեն: Յոյս
չունինք որ այդ ֆէթիշը ազգին գլուխը ծաղիկ կը խօթէ:

Սուլթանի իրադէն ազգին պահանջներուն իրաւ գոհացում
կուտայ: — Ատոնք նորերս ազգէն խլած ամէնատարրական
իրաւունքներն էին ուրիշ ստրուկն ալ գուրկ չէ. սուլթանը ա-
մօթահար ետ կը դարձնէ, ան ալ կիսատ պոստ. հազարումէկ
հայոյաններով ու վերապահումներով: Թիւրք պաշտպանները
հայոց ժամերը, դարոցները եւայլն աւերաբերակ ըրած էին,
սուլթանը իրադէ կը հանէ որ վերաշինին անոնք եւ այս
կը նկատուի կայսերական մեծագոյն շնորհ մը եւ ազ-
գային պահանջի մը գոհացում:

Օսմանեան իշխանութիւնը այնքան լիւր է կլլեցնելու համար
աշխարհի թէ սուլթանը անսահման մեծահոգութիւն ցոյց կուտայ
հայերուն համար:

Հանի մը խորհրդածութիւններ այդ փուֆ իրադէի մասին:
Սուլթանը երեքսրբեան յանձնախմբի մը հրամայած էր ու-
սուլթապիքի հայոց պահանջները: Ծանծախտութեամբ ծնաւ քանի
մը փիճեւ, որոնք այնքան աղմուկ հանեցին որքան արժանի
է այդ տեսակ քած կառավարութեան մը համար:

Հայերը տարիներէ իվեր դատապարտած էին նստած տե-
ղերին զամեւելու. պարտականութիւն մը միայն ունէին, երբ
թշնամին զար կամ պէտք էր քսակը երկնցնել կամ վիզը:
Կեանքի գործադուլի ենթարկւած էին: Իրադէն հայերուն ազատ
երթելակ կը խոտանայ երկրին մէջ, բացի կասկածելի-
ներուն: Կը հասկնանք որ բացառութիւնները Թիւրքիոյ մէջ
ընդհանուր օրէնք են եւ փոխադարձաբար: Որովհետեւ կասկա-
ծելիութիւն բառը շատ առաձգական է, քմահաճոյքները առատ
հունձք ունին քաղելու: Կառավարութիւնը ինչ ալ ընէ մեղան-
շած չ'ըլլար իրադէի այդ որձեւէզ յողաձին դէմ:

Այդ համբաւաւոր իրադէն 54 բանտարկւած հայեր միայն
կ'ազատէ: Դժոխային իրադէ մը: Միեւնոյն ատեն, որպէսզի
թիւրքերուն փոխվճարը մը եղած ըլլայ — միջազգային փոխարինու-
թեան հաւասարակշռութեան սկզբունքով արդեօք — կամ անոնց
անթառամ մոլեռանդութիւնը չ'ընդունուի համար, Թօքատի ջար-
դին իբր հեղինակ աքսորւած թիւրքերն ալ պիտի ազատուին:
Թիւրքիոյ մէջ ամէն քան հիւլէի շէքիի կը յանգի: Ատոն
հայերը սուտ պատճառով մը նորէն բանտ կը խօթեն, բայց
թիւրքերը ազատւած են գոնէ: Հայաստանի մէջ մասնակի կամ
խմբական աւերումներն ու սպանութիւնները անարգել առաջ
կը քալեն եւ կախաղանը այնքան պերճախօս է դեռ, որքան
հայոց շնորհներու իրադէի հեղինակին արիւնոտ ընազդը:

1) Ուղղութիւն եւ ուժ տուէք այդ արիւնւայ պետութեան:

Ըն սրտաշարժն է Նէղի-Քուլէ որքանոցն մը շինութիւնը: Երեւակայել որ կառավարութեան մը գլուխը, պարզապէս գարծութեան համար, հայերն ու մայրեր շարդել տալէ ետքը, քիւլիսան-պէյական քէյֆ մըն ալ կըզգայ, անոնց գաւակներուն համար որքանոց-քանոց մըն ալ շինել տալով, որպէսզի այդ լեռան ծաղիկները, գուրկ ծնողական տաքընէ գորովէ, երթան աղօթին իրենց սիրական ծնողներու դահլիճներուն համար:

Հայոցիւ իրադէն անմիջապէս ետքը յօան ժողովը կը իրութայ շնորհակալութեան ուղեւոր մը մատուցանել կայսերական գահին ոտքը: Դսկ ոսկեքերան Օրմանեանը իր բոլոր թոքերուն ուժովը Մայր եկեղեցիին մէջ քարոզ մը կը խօսի, եւ Քաղաւմի օրհնէնքը կը շաղայ ոճրագործ փառիշտի գլխին: Ժալովիս, Օրմանեան, ղու շորէն քու պիկը կ'ածես ու շես ամէնար խաբել ժողովուրդը թէ հայ ազգին բաղձանքները պիտի կատարին, եւ համիդի շանով հայ ազգն ալ հետը հորը կ'իջեցնես:

Իր քարոզին մէջ յայտնելով իրադէն անվերջ բարեկեցութեան հրաժարականին ետ առնելը, իմիջի այլոց կ'ըսէ. «Մեծ պաշտօններու մէջ եղող մարդերը կրնան սխալել, եթէ ես սխալած եմ, անկեղծ կեցալով եղած է»:

Երեսուցիքը չըմեղանք մը չէ, եթէ ընդունիս Նոյնիսկ թէ չարաշար գործածած ըլլան քու թեթեւամտութիւնը սուլմանը կամ խորհրդականներդ: Յիմարութիւն է խաբել պետութեան մը, որ յաւիտեան խաբած է եւ դեռ կը խաբէ անպատկառ սրիկայութիւնով մը:

Կ'աւելցնէ. «Երբեմն ալ քարծրէն խիստ քարի կամքով ու ցանկութիւնով հայերուն քարիք ընելու հրաման կը տրուի, վարէն անարժան ծառայողներ չեն գործադրեր պէտք եղածին պէս»:

Ուրեմն Օսմանեան կառավարութեան մէջ վերին խիստ քարի հրամանները չգործադրելու շարի ուժով իշխանութիւն մը կայ. երկկզբունք (մասնէ) մը եթէ կ'ուզէր, քարի ու շարի սկզբունքը: Սուլմանը հօգը է, քայց չարութիւնն ալ ուժեղ է այդ երկրին մէջ, եւ ինչպէս կը տեսնենք հակառակ Հրաշաշտի վարդապետութեան, շարք միշտ յաղթող է հոն: Հո՛ւր հետորոշիւն. այդ իրադէն ալ պիտի չգործադրուի: Բայց ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ շարքի հրամանները երբեք չարապետական ծշողութիւնով մը կը գործադրին, ու քարի դիտաւորութիւնները արգասաւոր հող չեն գտնուիր: Երբ շարի սկզբունքը «եցուն մահով», պալատին կ'անցնի՝ պալատին կամքը յաղթող է, երբ ոստիկանութեան կ'անցնի ոստիկանութիւնն է գերագործ:

Օրմանեան, ըսածը տանձ է ուրեմն: Հատուած մըն ալ. «Այսօր պաշտօնիս գլուխը կուգամ, քայց եթէ խոտաւաճանքը չկատարին, շորէն կը հրաժարիմ»:

Այդ փոտած զէնքը մէկ գործածես երկուք գործածես վերջը: Եթէ տրւէ է հրաժարականը եւ ոչ sic et non (այո՛ր եւ ոչ), պէտք չէ տեղի տաս պահանջներու խեղկատակ գոհացումով եւ շեն-գամիտ խոտաւաճանքով, ապա թէ ոչ աւելի կը վարժեցնես պուլմանը կեղծ ու խաբեքայ էնտրիկներու եւ դուն խայտառակ կ'ըլլաս վերջը քան այժմ որ ես: Մի՛ դիւահարիք, քու հեռանալը տրտմութեամբ չի սքաւորեր մեր սիրտը, եւ ազգը մեծ քան մը չի տուժեր:

Սրբազան, այնքան թուլիս ու թուլեղի մարդ ես — Սեւովի աւազան մը կամ շարխափան մը պէտք է քեզի — որ եթէ օրը հինգ հեղ ալ հրաժարիս օգուտ չունի շորէն: Կրկնեմք իմենք մարդն ես դուն:

Օրմանեանէն ետքը Արթին փաշան է որ իր վարդապետ քարոզը կը կարգայ Սիւսի-ի թղթակցին, ըսելով. «Ազգին գործը ճամբուն է, թէ սուլմանը հետզհետէ գոհացում պիտի տայ հայոց բաղձանքներուն... թէ հայ յեղափոխականները իրեն անսաւով խելօք կը կենան» եւ այլն:

Արթին փաշան ալ գազաշած կ'երեւի, իր ծմբան հերիւթներուն մէջ այդքան հեղինակաւոր ալելու մը դնելով:

Տատեան քաջաշուր Պողոս պէյի Դարձին հին մէկ ցաւագար զրբոյկի ծակատը սա խօսքը կայ. «Այս տուր, տէ՛ր, աշաց իմոց զի մի երբեք ննջեցից ի մահ»:

Արթին փաշան — որու մօրեքէն ու բերէն կախած են յեղափոխականները, կ'ըսէ առասպել — լաւ կ'ընէ որ իր կենքի նկատով նշանաբան ընտրէ իր պապերէն մաքա՛ծ այդ միակ ինկացի զաւուսգութիւնը:

Պաճիճ լոյս տեմնող եւ օսմանեան դեսպանատան օրգանը եղող L'Orient լրագիրը նմանապէս համիդի իրադէն արթին այնքան առաջ կ'երթայ — Արթին փաշայէն քանի մը քայլ ալ առաջ — իր հոգեզմայլումին մէջ՝ որ դեռ իրադէն հագիւ աշխարհք եկած կ'աւետէ թէ Անատոլիի նահանգները սկսած են տնտեսապէս, քարոյապէս ծլիլ ծաղկիլ. աւերակները շէն-ցած, մարդիկ ազատ ու ուրախ կ'երգեն ու կ'աղօթեն համիդի

արեւաշատութեան համար, եւ կը փէ. «Վեհափառ սուլթանին հոգածութեան այդ փայլուն նշանը քրիստոնեայ հպատակներուն կողմէ երախտագիտութիւնով ընդունեցաւ»... «Շնորհիւ վալիներուն եւ Շարքի փաշայի Անատոլիի մէջ ամէնամեծ անդորրութիւն կը տիրէ» եւ այլն: Թո՛ւշէ...

Շարքի փաշան սատկեր է: Նիքոլայիդէսի զոմասանքը կէսքերան մնաց, անէծքի փոխելով այն մարդուն դէմ, որ Ներսիսի պէս Կարին վալիի պալատէն կը հրճէր հայոց շարքին վրայ եւ հրահանգներ կ'արձակէր զօրքերուն ու քիւրդներուն:

Մի՛ դը, շուտ լէ՛շ կտրեցաւ, հայաստանի այդ մեծ քարնորդները: Պատշաճ է որ թաղեն զնքը հայաստանի մէկ սարին վրայ, իր ողորած արիւնքի դաշտներուն գոգը, որպէսզի ոճրագործ պետութեան մը շարքերու կազմակերպող այդ տխուր ներկայացուցչին դիակ-յիշատակարանը ապագայ սերնդին վրայ մը ըլլայ, հայերու նախահայրէն մնացած սիրուն աւանդութեան համեմատ:

Օսմանեան դեսպանը եւ իր արտաքինոցային օրգանի խմբագիրը այնքան լիքը են որ ամէնապարզ ճշմարտութիւնն իսկ կը խեղաթիւրեն եւ վարդի թերթեր կը սփռն իրենց աղտոտութիւններու վրայ: Անոնց զրջին տակ «հոսմէական խաղաղութիւնը», կը նսեմանայ խալիֆայի կայսրութեան դրակօնեան եւ սեւօրիկ խաղաղութեան առջեւ:

Միւնիք պէյի պէս շիտիտները կրնան ներշնչել այդքան շաներես յօղուած մը, եւ Նիքոլայիդէսի պէս բախտաւորներ պտխոսներն ալ ստորագրել:

Ժուռ նստինք, շիտակ խօսինք: Օրմանեանը, կ'երեւի, պատրիարքական տարուկ գահէն չուզեր բաժնիլ մենք խորին պարտականութիւն կը սեպենք իր ականջին օղ ընել սա ճշմարտութիւնը. Թիւրքիոյ խաղաղութիւնը հայ ժողովրդէն պէտք է զայ... Եթէ հայերը զո՛հ են Թիւրքիան խաղաղ եւ անդորր է... Ապա թէ ոչ պատրիարք եւ Տատեան փաշա երկու անմիջապէս աւերակներ պիտի ման, ինչպէս համիդն ալ մեռելային ու թշուառական բու մը...

Յ. Գ. — Վերջին հետազոտը կը հաղորդեն որ իրադէն անմիջապէս ետքը Պուլիս ժամայ ելող հայերը իրենց նաւահանգիստներուն մէջ կը ձերբակալեն եւ ամէնակոպիտ կերպով: Օրմանեանին աշքուլուն մը կախնք, որ նազար չըլլայ:

Մ Ա Մ Ո Ի Լ Ի Տ Ե Ս Ո Ի Թ Ի Ի Ն

* *

Ֆրանսական մամուլը սկսած է եռանդուն զբաղիլ հայկական դատով: Երկար պիտի ըլլար առաջ բերել հոս համակրական այն բոլոր յօդածները որ լոյս տեսան վերջերս: Յիշատակե՛ք սակայն պր. Իւրբէն Գօհիէի վերջին մէկ գեղեցիկ խմբագրականը Aurore-ին մէջ «Pour les Arméniens» հոկտեմբերի 29/10, որուն ընթերցումը կը յանձնարարենք մեր ընթերցողներուն, տեղի սղութիւնը անհնարին դարձնելով լոկա դնել հոս: Միւս կողմէն պր. Պիէռ Բիյաու կը շարունակէ իր հայա-նպաստ պրօպագանդը. դեռ նոր դասախօսութիւն մը կարդացեր է Պարիզ, հայկական խնդրի մասին:

Այս անգամ կը շատանանք երկու քաղաքներով:

«Սփնութիւնը եւ փրկութիւնը Ֆրանսայէն է որ պիտի հանի հայուն: Բայց այսօրեան Ֆրանսան աղէտալի քաղաքականութեան մը մէջ փակւած է: Պէ՛տք է որ յուսահատինք անկէ: Ա՛հ, ո՛չ, երկիրքը կրնայ փոխել մեզ մօտ մէկ օրէն միւսը, մանաւանդ որ Ֆրանսական հոգիին յատակը հերոսութիւնն է:

Իսկ հիմակուհիմայ, թող հայերը պատրաստ կենան: Մի՛ գուր խռովութիւններ եւ գոռութիւններ եղալիքներու միջեւ: Պէ՛տք չէ որ քաղաքական անկայունութիւնը մանէ եւ մնայ այդ վեհանքն ժողովուրդին նովորութիւններուն մէջ, թող միակ նպատակ մը հետագիւղեն՝ անկախութիւնը, ամէն զոհողութեան գնով, մինչեւ իսկ կենանքի:

Եւ երբ հնչէ նախախնամութեան ժամը, թէեւ

քիւրդ կոտորողներ եւ անոնց արիւնոտ նախճիրները գոյութիւն ունեցած ըլլան, Հայաստանը պիտի արթնայ նորէն իր վշտագին երկար երազէն. պիտի թօթաւէ իր շղթաները եւ ազատութեան ազադակին վրայ պիտի միացնէ իւր ռուսական բոլոր անձնութիւնները եւ բոլոր յոյսերը»:

Ա. Սուդէն, Journal

«Երբ հայկական արհաւիրքները մերկացին եւ լաւ ճանչցին, մի վտանգաւոր ամբողջ անհոգութիւնէն. այն ատեն քաջութեան գանձեր պիտի գտնուին, որ հիմա իշխանութեան գլուխը դառնողներուն կը պատկանի ուրդել (միւտը) մեծ գործի օգտին... եւ չուտով, երկրի բոլոր կէտերէն պիտի բարձրանայ սարսափի անհուն ազադակ մը այդ գեռ նոր կատարած իրողութիւններուն հանդէպ, ընդլզումի զայրոյթ մը արդի անգործութեան հանդէպ, եւ Թրանսալի սիրտը, արդարութեան եւ եղբայրութեան գերագոյն յոյսին մէջ բացելով, պիտի դառնայ Հայաստանին եւ պիտի ըսէ անոր. «Բայրս, հաւ ես... սրբէ արցունքդ, վիշտերդ վերջ պիտի գտնեն»:

Indicateur gmiensis

* *

Սեպտեմբեր 39-ի (հ. տ.) իրադէն այնքան վար է ամէն քննադատութենէ, որ չուզեցինք կանգ առնել անոր վրայ: Մեր հասարակութեան բոլոր խաւերն ալ դարձանաւոր ընդունելութիւն ըրին անոր: Ուրախալի է միանգամայն հաստատել որ օտար մամուլն ալ պատրանքներ չունեցաւ այս անգամ. գրեթէ ամէնքն ալ հեգնոտ սկէպտիկութեամբ ողջունեցին այդ մեռելածին թուղթը. իսկ ոմանք այդ տխուր զաւակն ին խորքը տեսնելու Մաղաք ու Արթին էֆէնտիներուն դիմակները գզգզեցին:

Ահա քանի մը նմուշներ:

«Օրմանեանը յաջողեցաւ իր հրաժարման կատարելութեան մէջ: Այդքան ակամաւոր եւ այդքան առաքինի կեկեղեցականի մը ծառայութենէն զրկելու սիրտ չի կրնար ընել սուլթանը... Ահա թէ ինչ ըսել է տաղանդի եւ առաքինութեան հրապոյրը... Եթէ հայ կեկեղեցին սուրբերու կարգը չանցընէ Օրմանեանը — դեռ չչմուռած — իր ըրած հրաշքին համար, այն ատեն ալ յոյսերնիս կտրելու ենք մարգոց երախտազրտութենէն...»

Զիչն ըսելով այդ զաւեշտը այնքան անարեւոտ է, որ մարդ ծուղակը չի կրնար իյնալ: Այդ համբաւաւոր իրադէն — որով իրար կը շնորհաւորեն պատրիարքը, Արթին փաշան ու Պալատին հլու գործիք եղած, միւս հայ երեւելիները, թանձրամիտ խաբէութիւն մըն է, սահմանած փոշի փչելու հայ ժողովրդի աչքերուն եւ բարեխղճօրէն ծաղրելու արտասահմանի հանրային կարծիքը»:

Sémaphore, 26 հոկտեմբեր

«Հայկական ինդիքը, որովհետեւ կըսպառնար նորէն սուր կերպարանքով ներկայանալ, Արդիւ Համիդը անկէ պրծաւ խիստ վայելուչ կերպով... Տագնապ մը անխուսափելի կը թւէր: Մէյ մըն ալ տեսար իրադէն մը եկաւ նորոգելու խոստումներ, որոնք քանի մը կէտերուն մէջ ծանրածանր խոստովանք մը կը կազմէին եւ որոնք անթիւ անգամ տրւած են: Թերեւս քանի մը դժբախտներ այն 54 հայերէն որոնց արձակումը ծանուցւած է, օգտին իրապէս այս տնօրինութիւնէն... Բայց եւ այնպէս պէտք է հաստատել թէ Հայաստանի այդ ինդիքը, ինչպէս եւ բոլոր անոնք որ կը կազմեն Արեւելեան ինդիքը,

ճիշդ այն կէտին վրան է ուր զինքը թողեցին 1895-1896-ի կոտորածները»:

Temps, 16 հոկտեմբեր

«Կարձանագրենք խաչ պաշտօնական հեռագիրը, միանգամայն աչքերնիս չորս բանալով Արդիւ Համիդի յայտարարութիւններուն, որովհետեւ այդ վեհապետը զիրաւ կուտայ բարենորոգումներ մէկ ձեռքով, մինչդեռ միւսով միեւնոյն ատեն իր հպատակները կը փողոտէ...»

Ինչ որ ալ ըլլան այն բարենորոգումները որոնք պանները մամուլին աջակցութեամբ, սուլթանէն ստանալ կարենան, կը կարծենք որ Հայաստանը այն ատեն միայն պիտի գտնէ վերստին իր անգործութիւնը — որ վաղուց է բնաւ տեսած չունի — երբ քրիստոնեայ նահանգապետ մը ստանայ, նոյն ազգէն ստորակարգ պաշտօնականներով. այս ճամբով, բայց միայն այս ճամբով Հայաստանը պիտի դիմէ փրկութեան, ազաւտումին»:

Օգիւստ Բէնաու, Clamecy, 21 հոկտեմբեր

«Սուլթանը խոստացեր է իրագործել 1894-էն ի վեր խոստացւած եւ մեռած տառ մնացած բարենորոգումները: Ներքի է տարակուսիլ թէ իր խոստումը բռնէ այդ մղի եւ գաղանաբարոյ գիծը որ կը հրամայէ հաւատացեալներուն, այդ կարմիր գազանը, ինչպէս կ'ըսէ Պիէռ Քիյաու: Այս խոստումին մէջ խաբուսիկ դադար մը պէտք է միայն տեսնել: Վստահ եմ որ քաղաքակրթութիւնը բան մը պիտի չվատակի անկէ: Համիդը աւելի նպաստաւոր օրերու կըսպասէ իր երազած սպառնալու ջնջումին համար, կը հրապուրէ այդ դժբախտ հայերը եւ վստահութիւն մը կուտայ անոնց, որ աւելի ապահովապէս իկորուստ պիտի մատնէ անոնք, կը ծաղրէ ինչպէս միշտ եւ քաղաքական կամակատար, յոյժ քրիստոնեայ եւ յոյժ քաղաքակիրթ դիւանապետները»:

Evenement 15 հոկտեմբեր

«Ծագրի ժպիտով մը միայն կրնանք ընդունիլ սուլթանի իրադէն...»

Ամէն մարդ գիտէ թէ ինչ կարեւորութիւն ընծայելու է այդ իրադէններուն, հրովարտականներուն, որոնք առանց գործադրութիւն ստանալու Պալատին դիւանը մտնելու սահմանած են:

Օրմանեանը հրաժարական տւած էր. կացութիւնը տագնապալից էր. ո՛րեւէ գնով դուրս ելլալու էր այդ անելքէն: Արդիւ Համիդ վայրկեան մը իսկ չվարանեցաւ այդ իրադէն հրատարակելու:

Պատրիարքը իր հրաժարականը իտ պիտի առնէ եւ վաղը թիւրք լրագրերը պիտի ծանուցանեն թէ սուլթանին շնորհիւ կարգն ու անգործութիւնը կը տիրեն բովանդակ կայսրութեան մէջ»:

Рад, 14 հոկտեմբեր

«Եւ երբ լաւ մը ապացուցի որ այդ Յանձնադ ժողովը ծառայած է միայն արդարացիներու չարաչար խաբւած Եւրոպայի աչքին՝ այն անարդարանալի բնացառիկ միջոցները, որոնցմէ կը տառապի ամբողջ ժողովուրդ մը, պէ՛տք է զարմանանք երբ օսմանեան հպատակներ, — որոնք այլեւս խմբովին չեն սպաննուիր, բայց որոնց կը մերժեն գոյութեան օրինական միջոցներ, — բռնն արարքներու ձեռք դարնեն, որոնք առեւելոյթ պատճառ են խառնակութիւններու, թերեւս կոտորածներու, բայց որոնց պատասխանատուութիւնը պիտի բարձրանայ մինչեւ գահը... Բայց ամէն բան իր վաղն ունի եւ տէրն ալ, ծառաներն ալ հաւանորէն չուտ պիտի սորվին ատ»:

Siecle, 14 հոկտեմբեր

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Կ Ի Յ Օ

Թարգմանութիւն

Ա Մ Ի Լ Կ Ա Ր Զ Ի Պ Ր Ա Ն Ի Ի Ծ

Յեղափոխութեան յատկութիւններէն մէկն է դուրս բերել ամբողջ միջից հերոսներ, որոնք կուուում և մեռնում են գաղափարի համար:

Առանց այդ պատմական մեծ դէպքերի, այն մարդիկ, որոնցով պարծենում ենք մենք և որոնց յիշատակին արձաններ են կանգնեցնում երախտապարտ սերունդները, մեռած կը լինէին այն անյայտութեան ու թշուառութեան մէջ, ուր յեղափոխութիւնից առաջ քաշ էին տալիս իրենց գոյութիւնը, և շատերը նրանցից կը վերջացնէին իրենց օրերը տաժանակիր աշխատանքներում կամ կախաղանի վրայ:

Այդպիսիներից մէկն էր հերոս Կիցօն, կլէֆտ (աւազակ) Կիցօն, ինչպէս անւանում էր նրան յոյն փչացած հասարակութիւնը, որի դէմ ապստամբել էր նա, ապաստանելով սարերը, աւազակ դառնալով, մարդասէր աւազակ, որ ունէր Կարտուշի նշանաբանը՝ «կուր զղեակներին, խաղաղութիւն խրճիթներին»:

Ի՞նչպէս կարող է աւազակը հերոս լինել կը հարցնեն ինձ նրանք, որոնք կարծում են, թէ հերոս լինելու համար պէտք է անբիծ և անսոգիւտ լինել Բայառ ասպետի նման, կամ դուրս եկած լինել Իւպիտէրի (Արամազդի) երանքից կամ առնւազն մի ազնիւ կամ բուրժուա արդանդից:

Ես էլ, սրանից երեսուն տարի առաջ, ունէի այդ նախապաշարմունքը: Բայց Կիցօն — եթէ միայն այդ մէկ օրինակով բաւականանանք — փարատեց այդ նախապաշարմունքը:

Ահա այդ պատմութիւնը կարճաւոյ կերպով:

1866 թւի վերջերքն էր: Այդ տարւայ փայլուն կուրից յետոյ, որ Գարիբալդին յաղթական կերպով մղեց Տիրօլի բարձրաբերձ լեռների վրայ և որի ընթացքում ես մասնակցել էի մօտ ութ ճակատամարտի, յոյն բարեկամներիցս մի քանիսը, որոնք իմ զինակիցներն էին եղել այդ կուուում, նկատեցին ինձ, թէ ես պարտական եմ յետ տալ նրանց փոխադարձը, այսինքն գնալ նրանց հետ Կրէտէ և կուել այդ կղզու անկախութեան համար, ինչպէս արդէն կուել էի Խտալիայի համար և Յունաստանի համար 1862 թւին, Օթօն թագաւորի արքորման ժամանակ:

Աւելորդ է ասել, որ նրանք կարիք չունէին շատ շուայելու իրենց ճարտասանութիւնը՝ ինձ համոզելու համար: Առաջարկութիւնը բերաններից դուրս գալը և ընդունելը մէկ եղաւ, և մենք իսկոյն ճանապարհ ընկանք դէպի Կրէտէ:

Մենք նաւ նստեցինք Բրինդիզիում: Հանդիպեցինք Սիրօ, յետոյ Պիրէ և այնտեղից Աթէնք՝ համաձայնութիւն կայացնելու համար այդ քաղաքի յեղափոխական կոմիտէի հետ:

Պէտք էր այդտեղ երկու շաբաթ սպասել Պանելլոնիում՝ շոգենաւակին, որ երթեկեկութիւն էր անում Պիրէի և Կրէտէի մէջ, վտանգաւոր երթեկութիւն,

որովհետեւ կղզին պաշարւած էր թէ ծովի թէ ցամաքի կողմից:

Մինչ այդ՝ ես վճռեցի գնալ Լաւրիօնի կապարի հանքերը, տեսնելու համար իմ բարեկամներից մէկին և նոյնպէս այդ հանքերը շահագործող դի Սիմիտին:

Կառք վարձեցի: Կառապանը մի անգամից չհամաձայնեց տանել ինձ, ասելով, թէ շատ վտանգաւոր էր անցնել սարերի միջով, ուր աւազակներ կային: Բայց այդ, փոխանակ ինձ յետ կանգնեցնելու, աւելի ևս ցանկալի դարձրեց ինձ համար ճանապարհորդութիւնը: Ինձ համար, որ այնքան իտալացի աւազակներ էի տեսել, շատ հրապուրիչ էր տեսնել յոյն աւազակներ, և մի քանի դրամ աւելցնելով կառապանի վարձի վրայ, համաձայնեցի նրան տանել ինձ, ու մենք իսկոյն ճանապարհ ընկանք:

Յերեկայ ժամի երեքի մօտ՝ կառքը մտաւ մի սաստիկ նեղ շաւիղ. կառապանը սկսեց կամաց-կամաց քշել ձիերին, կասկածոտ հայեացքներ քցելով աջ ու ձախ: Ծռելով դէպի ձախ, նա աւելի ևս դանդաղեցրեց ձիերի քայլը: Մի հարիւր կանգուն անցնելուց յետոյ, նա բացականչեց.

— Ահա նրանք:

— Ո՞վքեր, — հարցրի ես:

— Աւազակները:

Գլուխս բարձրացրի և յիրաւի տեսայ չորս մարդ, որոնք հանգիստ նստած էին իրենց համար, թասերը ձեռներին, և որոնք, ըստ իս, ոչինչ աւազակային բան չունէին ոչ իրենց հագուստի, ոչ իրենց տեսքի մէջ:

— Քչիւր առաջ, ասացի ես կառապանին:

Երբ այնքան մօտեցանք, որ մի քանի քայլ էր մնացել մինչև նրանց հասնելու, նրանք վեր կացան ու մեր առաջը կտրեցին, նշանացի պատուիրելով կառապանին կանգնեցնել կառքը, որ նա իսկոյն կատարեց: Չորսն էլ, ալբանական զգեստներ հագած, առաջ եկան դէպի ինձ և հրամայեցին իջնել կառքից:

Իջայ:

— Փողերդ հանիր, ասաց ինձ չորսից մէկը:

Ձեռքս ձեռքացայ և, մօտենալով նրանց վայր դրած թասերին, վերցրի մէկը:

— Ձեր կենացը, ասացի ես, զարնելով թասս միւս թասերին: Այս ինչ բան է, աւելացրի ես, ճանապարհի կէսին կանգնեցնում էք ինձ, կառքից իջեցնում և բան չէք տալիս խմելու:

Նա, որ փող էր պահանջել ինձից, ծիծաղելով նայեց միւսներին, և աւելացրեց, շարունակելով ժպտալ.

— Հիմա, որ կոնծեցիր առանց մեր հրամանելու, ցընծացրու փողերդ:

Աւելորդ է ասել, որ տեսնելով, թէ նրանք ծիծաղով ընդունեցին կատակս, ես ինձ զգացի բոլորովին ազատ վտանգից:

— Բայց, սիրելի բարեկամներ, մի քօռ գրօշ էլ չունեմ: Գնում եմ բերելու. վերադարձիս՝ ինչքան ուզէք:

— Ում ես խաբում. դու էլ այստեղով անցնողը չես: Հուտ արա, ինչ ունես չունես տուր:

— Ոչինչ չունեմ: Իսկ դու փող ունե՞ս:

— Ինչի՞ որ, հարցրեց ինձ դարձեալ նոյն անձը:

— Որովհետեւ եթէ ունես, ուզում եմ խնդրեմ՝ մի քիչ փոխ տաս ինձ: Ահա քեզ իմ քսակը:

Եւ ես մեկնեցի նրան քսակս, որ գրեթէ բոլորովին դատարկ էր:

— Զորսն էլ թուլացան ծիծաղից, բացականչելով.

— Ա՛յ քեզ ուր:

Այն ժամանակ, դիմելով նրան, որ խօսում էր ինձ հետ, հարցրի, թէ արդեօք ինքն էր խմբապետը:

— Ոչ, խմբապետը այստեղ չէ:

— Զի՞ կարելի, որ ինձ տանէք նրա մօտ:

— Ուրախութեամբ, մենք էլ հէնց այդ էինք առաջարկելու քեզ:

Եւ մենք սկսեցինք բարձրանալ դէպի սարի կատարը:

Մի ժամ անց մենք հասանք մի ընդարձակ սարահարթ, որ ծածկւած էր հրաշալի ծառերով, և ինձ տարան մի գեղեցիկ երիտասարդ մարդու մօտ, որ երեսուն տարեկանի տպաւորութիւն էր գործում:

Նա յաղթանդամ էր, բարձրակազմ, գեղահասակ, սիրունադէմ, սե ու կրակոտ աչքերով, որոնց վրայ կամար էին կապում սե ու խիտ յօնքեր, փոքրիկ բերանով, գեղեցիկ բեխերով, բարակ ու նուրբ շրթունքներով, որոնք ցոյց են տալիս կամքի ուժ, քաջութիւն ու եռանդ. նա էլ հագած ունէր այլանական հագուստ, որ հիանալի սաղում էր նրան: Ուսին քցած էր մի երկայն հրացան, իսկ գօտկին խրած՝ երկու մեծ ատրճառակ ու դաշոյններ:

Ես մնացել էի հիացած այդ առնական գեղեցկութեան վրայ. բայց հիացմունքս աւելի ևս սաստկացաւ, երբ լսեցի նրա ձայնը, որ յստակ էր, հնչուն, մետաղական, կախարդիչ: Այդպիսի ձայն էր և Գարիբալդիի ձայնը:

Կիցօն ծնւած էր հրամանատարութեան համար: Զկարողանալով հռչակաւոր զօրապետ դառնալ, նա դարձել էր աւազակապետ:

Ուրիշս մինչև գլուխ զննելուց յետոյ՝ նա հարցրեց ինձ քաղցր ձայնով.

— Ո՞ւր էիր գնում:

— Լաւրիօն, բարեկամներիցս մէկին տեսնելու.

— Ի՞նչ ազգից ես:

— Իտալացի:

— Ինչո՞ւ ես եկել Յունաստան:

— Կրէտէ գնալու համար:

— Կրէտէ՞, ասաց նա բարձրացնելով ձայնը:

— Այո:

— Կեցցե՛ս, — և նա մեկնեց ինձ իր ձեռքը, որ ես սեղմեցի յափշտակութեամբ, որովհետեւ ես նկատել էի արդէն, որ այդ աւազակը կիսկատար մնացած հերոս է:

Եւ առանց բաժանելու ձեռքը իմ ձեռքից, նա աւելացրեց խորին տխրութեամբ.

— Երանի՛ քեզ, որ կարող ես կուել մի երկրի անկախութեան համար, որ նոյնիսկ օտար է քեզ: Նոյնիսկ, ինչպէս տեսնում ես աւազակ եմ, սոսկ աւազակ:

Այդ ասելով, նա ընկաւ խորին երազանքի մէջ:

Ես թօթեցի նրան ու ասացի:

— Եթէ այդպէս է, սիրելի բարեկամ, ինչո՞ւ չես գալիս դու էլ ինձ հետ:

— Քեզ հետ: Միթէ՞ չգիտես, որ կառավարութիւնը գնահատել է գլուխս 10,000 դրամ:

Այժմ իմ հերթն էր մտածումըների մէջ ընկնելու:

Մի քանի րոպէ լռելուց յետոյ, ես ասացի նրան.

— Կուգե՛ս աշխատեմ ապահովագիր ձեռք բերել քո ու քոյրիների համար, որպէսզի կարողանաք գալ ինձ հետ:

Այս նրա համար չեմ ասում, որ ազատւեմ այստեղից, որովհետեւ այս քանի րոպէից իվեր, որ քեզ ճանաչում եմ, ես ինձ բախտաւոր եմ զգում, որ քեզ հետ եմ:

— Այստեղ, սիրելի բարեկամ, դու վախենալու բան չունես, բայց հաւատալս չի գալիս, թէ կը կարողանաս յաջողեցնել մտածածդ: Փորձիր՝ տեսնենք: Բայց դու այժմ չես կարող գնալ, մութն ընկել է արդէն: Զե՛ս մնալ այս գիշեր մեզ հետ:

— Ուրախութեամբ, սիրելի բարեկամ:

Նա սուլեց: Հրամայեց երկու-երեք գառ մօրթել: Խորովածի շամփուրները իսկոյն սկսեցին պտոյտ գալ օջախների վրայ:

Երբ խորովածը պատրաստեց, ես ու այդ երեսուն աւազակները նստեցինք, շրջան կազմելով, և նրանք սկսեցին մեծ ճարպիկութեամբ կտրատել խորոված գառները իրենց դաշոյններով:

Կեանքումս կերած չկամ աւելի համեղ կերակուր:

Գիշերը Կիցօն խնդրեց ինձ պատմել իմ կեանքս, և ես ժւրախութեամբ բաւարարութիւն տւեցի նրա հետաքրքրութեան, որքան կարող էի, որովհետեւ հազիւ մի կերպ ջարդորոտ էի յունարէն: Սակայն վերջ իվերջոյ գրաւեցի նրա սիրտը:

Շատ ուրախ անցրի գիշերը. նրանք երգում էին սաղ ածելով, պարում էին կըր պարեր, և առհասարակ ինձ հիւրասիրեցին հիանալի կերպով:

Միւս առաւօտ այն չորսը, որ ինձ կանգնեցրել էին առաջի օրը, ցանկութիւն յայտնեցին ուղեկցել ինձ դէպի Աթէնք մինչև լեռների սահմանը: Ես խոստացայ Կիցօյին, որ ինչպէս լինի անպատճառ մի պատասխան կը բերեմ իրեն. նա յայտնեց ընկերներին իմ ծրագիրը, որ նրանք ընդունեցին ուրախութեամբ:

Երբ ճանապարհ ընկանք իմ ուղեցոյցների հետ, այն աւազակը, որ ինձնից փող էր պահանջել առաջի օրը ասաց ինձ.

— Երբ դու ցանկութիւն յայտնեցիր տեսնել մեր գըլխաւորի հետ, ես իսկոյն հասկացայ, որ դու պէտք է մեր բարեկամներից լինես:

Հասնելով այնտեղ, ուր լեռնաշղթան սկսում էր ցածանալ ուղեցոյցները բարի ճանապարհ և բարի յաջողութիւն մաղթեցին ինձ:

Աթէնք հասնելուս պէս, առանց մէկին տեսնելու, կամ մէկի հետ խօսելու, ես գնացի մեծ Կանարիսի կռնատ որդու մօտ և յայտնեցի նրան այցելութեանս պատճառը: Նա հիացաւ, լսելով պատմածս, և իսկոյն գնաց խօսելու միմիտրի հետ:

Միմիտրը նոյնպէս հիացմունքով վերաբերեց այդ բանին և յայտարարեց ինձ, որ ես դրանով մեծ ծառայութիւն եմ մատուցանում Յունաստանին, և տւեց ինձ ոչ միայն ապահովութիւնը Կիցօյի ու իր ընկերների համար, այլև ազնիւ խօսք, որ կառավարութիւնը ոչ մի կերպ չի նեղացնիլ նրանց:

Երկու օր անց ես նորից իմ բարեկամ Կիցօյի մօտ էի, որ իր ընկերների հետ միասին քիչ էր մնում ինձ խեղդէին իրենց գրկում, — այնքան երջանիկ էին զգում նրանք իրենց, — և այդ րոպէից յետոյ ես դարձայ նրանց գլխաւորը:

Մի երկու օր էլ անց մենք թողեցինք սարերը և ծուռ ու մուռ ճանապարհներով, — խուսափելով Աթէնքին մօտենալ, — հասանք Պիրէ:

Հատ տարօրինակ էր, ճիշդն ասած, այն վստահութիւնը, որով վերաբերում էին նրանք բոլորը դէպի ինձ, թէև միանգամայն անծանօթ մարդ էի նրանց համար և, որ գլխաւորն է, օտարական:

Երբ հեռանում էինք այդ սարերից, որ այնքան սիրում էին նրանք, մէջներից ես էի ամենաանհանգիստը: Ես վախենում էի ունէ գարանից, ունէ հանգիստից որ կարող էր մեզ ստիպել կուեւելու, — այդ դէպքում ես կը լինէի առաջին զոհը, և, որ ամենից շատ էր տանջում ինձ, զոհ կը դառնայի՝ կասկածւած իբրև դաւաճան:

Վերջապէս հասնելով Պիրէ, ես իսկոյն գնացի Կիցոյի հետ տեղական իշխանութեան մօտ, ցոյց տալու համար նրանց ապահովութիւնը, և կօմիտէի մօտ, որ պէտք է նաև նստեցնէր մեզ: Նրանց առաջուց իմաց էր տրւած: Ամէն բան յաջող անցաւ, և մի քանի օրից յետոյ մենք արդէն Կրէտէի ճանապարհին էինք:

Մենք հարիւր հօգի կը լինէինք շոգենաւակում, որով մեզ հետ տանում էինք զէնքեր ու ռազմամթերք ապրտամբների համար: Մենք աննկատելի կերպով անցանք քէֆ անող տաճիկների միջով և, հասնելով ափին, իջանք նաւից և, զէնքն ու ռազմամթերքը առած շաւակներս, գնացինք միանալու միւս յեղափոխականներին հետ, որոնք թառել էին սարերի կատարին:

Մենք շատ լաւ ընդունելութիւն գտանք գնեւերալ Կօրօնէօյի կողմից, որ չափազանց ուրախ եղաւ, այնպիսի նոր զինակիցներ գտնելով ինչպէս Կիցօն ու իր ընկերները, և մեծ պատրաստակամութեամբ կատարեց նրանց խնդիրքը — թոյլ տալ, որ մնան ինձ հետ:

Երկար կը լինէր պատմել այստեղ Կիցօյի ու իր ընկերների բոլոր քաջագործութիւնները:

Մենք միասին կուեցինք Ռէտիմօյում, Գէտարօյում, Սանտա-Ռուսէլիում, Կանէյում և Սպակիայում, որտեղ Կիցօն մեռաւ հերոսաբար:

Նա նկատել էր, որ նախընթաց օրը մեծ քանակութեամբ պաշարեղէն էին հասցրել տաճիկների բանակը:

Մենք մեռնում էինք քաղցից:

Կիցօն, որ ոչինչ չէր անում առանց ինձ հետ խորհրդակցելու, յիշեցրեց ինձ, որ մարդիկ բոլորովին կորցնում են եռանդները քաղցած մնալով և առաջարկեց ինձ փորձել, նախ քան քաղցից ուժասպառ լինելը, յարձակում գործել տաճիկ բանակի վրայ ու յափշտակել պաշարեղէնները:

Արժէր մտածել գրա մասին:

Իմ բարեկամ Ֆլուրանի հետ, որին հանդիպել էի կղզում, գնացի տեսնելու Կօրօնէօյին, որ հաւանութիւն տւեց Կիցօյի առաջարկին:

Ֆլուրանը ընկերացաւ մեզ, և մենք յանձնեցինք նրան, Վիկանգօյի ու Պապօնիի վաշտերի հետ, կեղծ յարձակում գործել մեր ձախակողմից և յայդպիսով այդ կողմը դարձնելով տաճիկների ուշադրութիւնը, հեշտացնել մեր ձեռնարկը:

Նա պէտք է կրակ վառելով իմաց տար մեզ իր գալը և յարձակում գործելը:

Ես աւելացրի մեր խմբի վրայ մի հարիւր հօգի Ֆարթէօ Զիգօմատայի և Կարիլաօ Պսալտիի խմբերից:

Մենք իջանք սարից փորսող կերպով և իրիկնագէմին մենք բերանսիվայր պառկած էինք Սպակիի մօտերէքում, ակնկառոյց դէպի այն կողմը, որտեղից պէտք է երևէր Ֆլուրանի նշանը:

Բայց, աւա՜ղ, զուր էր մեր ակնկալութիւնը: Ֆլուրանը մոլորւել էր ճանապարհին, այնպէս որ եկաւ այն ժամանակ, երբ ամէն ինչ վերջացած էր:

Տեսնելով, որ Ֆլուրանի նշանը չի երևում, և չկամենալով ձեռնունայն վերադառնալ մենք վճռեցինք յարձակում գործել: Մենք ունէինք ամէն մէկս մի հրացան, երկու ատրճանակ և մի երկայն եւթաղան, ուրիշ խօսքով մենք կարող էինք երեք անգամ կրակել, որից յետոյ պէտք է դիմէինք սառը զէնքի: Խմբի կէսը պէտք է կռիւ մղէր, իսկ միւսը այդ միջոցին պէտք է յափշտակէր պաշարեղէնը:

Մենք դուրս եկանք մեր թաքուստից և ոռնալով խռեցինք տաճիկների վրայ, որոնք կիսով չափ անզէն էին:

Երեք անգամ կրակեցինք, և որովհետեւ շատ կը տւէր, եթէ նորից լցնէինք հրազէններս, դիմեցինք դաշոյններս: Կիցօն ու իրենները այն խմբումն էին, որ պէտք է կուէր ինձ հետ: Ֆարթէօ Զիգօմատան և Կարիլաօ Պսալտին, ԶԼՍ մարդով պէտք է ձեռք քցէին պաշարեղէնը ու ապաստանէին սարը:

Տաճիկները յանկարծակիի գալով, իփախուստ դարձան, որ հեշտացրեց պաշարեղէնի յափշտակումը, բայց շուտով նրանք վերադարձան զինւած:

Մենք վերջացնելով մեր գործը, սկսեցինք նահանջել Այդ ժամանակ ես սկսեցի փնտռել Կիցօյին և տեսայ, որ նա մեզ հետ չէ, այլ հեռուում, շրջապատւած տաճիկներով, առիւծի պէս կուում է մենակ նրանց հետ:

Մի բուռն զինակիցների հետ ես թռայ օգնելու նրան: Տեսնելով մեզ, նա գոռաց, «Փախցրէք պաշարեղէնը, մի զբաղւէք ինձնով»:

Մենակ և միմիայն խանջարով նա քաջութեան հրաշքներ էր գործում: Երբեք ես տեսած չկամ այդպիսի կտրիճութիւն: Ամէն մի հարւածին մի տաճիկ էր փռում գետին:

Մենք յուսահատ կռիւ մղեցինք նրան ազատելու համար, բայց իզուր: Թշնամիների թիւը այնքան շատ էր, որ շուտով մեզ բոլորիս պէտք է պաշարէին ու կոտորէին:

Մենք արեցինք վերջին փորձը և հազիւ ժամանակ ունեցանք յետ քաշւելու, երբ անվեհեր Կիցօն վայր ընկաւ՝ վերաւորւած հարիւր տեղից:

Մենք կորցրինք մօտ յիսուն մարդ, որոնց թւում և Կիցօյին, որ մենակ արժէր հարիւր հօգի:

Հետեւեալ օրը Կիցօյի գլուխը մեր միւս սպանւած ընկերների գլուխների հետ տաճիկները ցցել էին բարձր սիւնների վրայ, որոնք ցոյց էին տալիս մեր կորուստի չափը:

Մենք հաց գտանք ուտելու, այո՛, բայց հաց, որ թաթախւած էր մեր լաւագոյն ընկերների արիւնով:

Հերոս Կիցօյի խմբի կէսը ընկել էր նոյնպէս փառաւոր, ինչպէս իր պետը:

Խեղճ Կիցօ:

Ահա թէ ինչպէս են կուում ու մեռնում Յունաստանում աւազակները:

ԱՄԻԼԿԱՐ ԶԻՊԻՆՆԻ

Խմբագրութեանս դիմել հետեւեալ հասցեով՝
Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)